

Statsvetenskaplig tidskrift

Årgång 115 · 2013 / 2

Ny följd, årg 92. Utgiven av Fahlbeckska stiftelsen med stöd av Vetenskapsrådet.

REDAKTIONSSEKRETERARE *Magnus Jerneck* (ansvarig utgivare)

BITR. REDAKTIONSSEKRETERARE *Björn Badersten*

LITTERATURREDAKTÖR *Rickard Andersson*

FÖRBUNDSREDAKTÖR *Magnus Erlandsson*

REDAKTIONSRÅD *Karin Borevi*, Uppsala universitet, *Niklas Eklund*, Umeå universitet, *Mikael Gilljam*, Göteborgs universitet, *Mats Lindberg*, Örebro universitet, *Carina Lundmark*, Luleå tekniska universitet, *Ulf Mörkenstam*, Stockholms universitet, *Elin Wihlborg*, Linköpings universitet, *Rickard Andersson*, Lunds universitet, litteraturredaktör, *Björn Badersten*, Lunds universitet, biträdande redaktionssekreterare, *Magnus Jerneck*, Lunds universitet, redaktionssekreterare, *Magnus Erlandsson*, förbundsredaktör

TEKNISK REDAKTÖR *Bengt Lundell*

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

PRENUMERATIONSPRIS 2013 410 kr, enstaka nummer 110 kr. Medlemmar i

Statsvetenskapliga förbundet och studenter erhåller tidskriften till rabatterat pris. Prenumeration sker via hemsidan, genom insättning på plusgiro 27 95 65-6 med angivande av namn och adress eller genom meddelande till tidskriftens expedition. Eftertryck av tidskriftens innehåll utan angivande av källan förbjudes.

ADRESS Statsvetenskaplig tidskrift, Box 52, SE-221 00 Lund, Sverige

TELEFON 046-222 97 77 (Jerneck) 046-222 01 59 (Badersten) 046-222 10 71 (Lundell)

TELEFAX 046-222 40 06

E-POST statsvetenskaplig.tidskrift@svet.lu.se

HEMSIDA www.statsvetenskaplig.tidskrift.se

TRYCK Mediatryck, Lund 2013

ISSN 0039-0747

**Statsvetenskaplig tidskrifts hemsida: www.statsvetenskapligtidskrift.se
Där finns bl. a.:**

- Utförliga anvisningar till författare om utformningen av manuskript för Statsvetenskaplig tidskrift (kan hämtas hem som pdf-dokument).
- Tidigare årgångar av Statsvetenskaplig tidskrift i fulltextformat – med sökfunktion till artikelarkivet.
- Information om innehållet i kommande nummer och en aktuell utgivningsplan för Statsvetenskaplig tidskrift.
- Information om prenumerationspriser och möjlighet att teckna prenumeration på Statsvetenskaplig tidskrift.
- Kontaktuppgifter till redaktionen och redaktionsrådet för Statsvetenskaplig tidskrift.

Uppsatser

- FREDRIKA BJÖRKLUND** Hur kan kameraövervakning på allmän plats vara ett hot mot den personliga integriteten?..... 113
- JAN LIONEL SELLBERG** Den politiska filosofins retoriska natur – En idéskiss rörande en aporià 131

Översikter och meddelanden

- ANNE-MARIE PÅLSSON** Vem äger makten i parlamentet?..... 157
- MATS BERGQUIST** Tony Blair och det andra Gulfkriget. Hur och när beslutet att delta i kriget mot Irak i mars-april 2003 fattades 172

Statsvetenskapliga förbundet

- PATRIK HALL** Specialisten och diletanten: ett statsvetenskapligt dilemma.... 185
- Statsvetenskapliga förbundets årsmöte 2013..... 188

Litteraturgranskningar

- Ohlström, Marcus, 2012. Justice and the Prejudices of Culture: On Choice, Social Background, and Unequal Opportunities in the Liberal Society. Anmälan av Göran Duus-Otterström..... 189
- Triantafyllou, Peter, 2012. New Forms of Governing: A Foucauldian Inspired Analysis. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Anmälan av Patrik Hall..... 196

Hur kan kameraövervakning på allmän plats vara ett hot mot den personliga integriteten?

Fredrika Björklund

Is video surveillance in public spaces a threat against individual privacy?

The topic of this article is the relationship between the private sphere and the public (social, political) space. The author examines the idea of privacy (personlig integritet) – using public video surveillance in Sweden as the case. In the Swedish discourse – as well as in other national contexts – a conflict is assumed between surveillance and the protection of individual privacy. Integritet – the Swedish word for privacy – is defined in a traditional liberal way as the right to be let alone. The author argues that the protection of privacy (skyddet av integriteten) – understood as a negative right – is irrelevant when it comes to surveillance of public spaces. In order to make sense of the concept integritet – which is eligible – its purport has to be modified in a direction that makes it socially and politically relevant. Thus, besides conceptual clarification, this article also has a normative ambition.

Undersökningar visar att människor i allmänhet är relativt obekymrade när det gäller integritetskränkningar i samband med kameraövervakning (Bjereld & Demker 2009; SOU 2009:87: 115-116), det vill säga den övervakning som myndigheter och företag utför på offentliga platser, som gator, torg och gallerior, med hjälp av fast monterade videokameror. Ändå finns det en väl etablerad diskurs, inte minst i politiska fora och inom rättsväsendet, som handlar om värdet av å ena sidan brottsbekämpning och säkerhet och å andra sidan risken för integritetskränkning. Den fråga som denna artikel ställer är huruvida kameraövervakning i det offentliga rummet faktiskt *kan* kränka den personliga integriteten. På vilket sätt är föreställningen om kränkningen av det privata relevant i offentligheten? (Jfr Gallagher 2004: 273.) Står inte själva begreppet personlig integritet i motsats till begreppet allmän? Sverige är ett särskilt intressant fall att studera i detta sammanhang eftersom det finns en internationellt sett

Fredrika Björklund är verksam vid Institutionen för samhällsvetenskaper, Södertörns högskola.
E-post: fredrika.bjorklund@sh.se

unik lagstiftning som specifikt reglerar kameraövervakning på allmänna platser. Det kan konstateras att med den innebörd man vanligtvis lägger i ”personlig integritet” i den svenska diskursen blir tanken om ett hot mot densamma på allmän plats ganska poänglös. Det finns en problematik här som involverar integritetskränkning men om denna ska kunna verbaliseras på ett relevant sätt måste innehållet i begreppet integritet modifieras och ges en politisk innebörd.

Jag ska börja med att diskutera svensk kameraövervakningspraktik och dess förutsättningar för att därefter problematisera begreppet personlig integritet. Artikeln mynnar ut i slutsatsen att personlig integritet är ett viktigt värde att skydda också i det allmänna rummet – här i samband med kameraövervakning. Men det förutsätter att den traditionella distinktionen mellan det offentliga och det privata omformuleras. Integritetens värde har i sammanhanget först och främst att göra med gemensamma, samhällseliga funktioner, framför allt en fungerande demokrati. Den personliga integriteten kan inte, i alla fall inte utslutande, uppfattas som en sfär som står i motsatsställning till en samhällselig, politisk sfär så som varit fallet. Denna artikel har alltså dels en begreppsutredande, dels en normativ ambition.

Svensk kameraövervakning på allmän plats

Kameraövervakning har under senare tid etablerats som ett akademiskt forskningsområde. Litteraturen om denna ingår som ett tema i det breda fält som bär namnet *Surveillance studies* (Norris & Armstrong 1999; Cameron 2004; Hempel & Töpfer 2004; Norris, McCahill & Wood 2004; Koskela 2006; Svenonius 2011; Doyle, Lippert & Lyon 2012). Kameraövervakning har också stått i fokus för nationellt och internationellt policyskapande inom området *Data protection*, även om intresset har varit betydligt mindre än då det gäller andra typer av potentiellt integritetskränkande verksamheter riktade mot medborgarna. Datalagring, telefonavlyssning och s.k. biometrik har legat högre på dagordningen både i EU:s regleringsprocesser och i nationella sådana processer. Men som övervakningspraktik är kameraövervakning en fråga som till stora delar har motiverat samma typ av diskussioner som andra praktiker. I Sverige är kameraövervakning emellertid något som policymässigt tydligt har skilts ut från det övriga fältet och ägnats ett speciellt intresse. Unikt för Sverige är att det här finns en särskild lag som specifikt reglerar kameraövervakning och endast detta.

I den svenska lagen, som bär namnet Lag om allmän kameraövervakning (SFS 1998:150), påbjuds att ”Allmän kameraövervakning ska ske med tillbörlig hänsyn till enskildas personliga integritet” (§1). Integritetsaspekten ska vägas in då kameror används för att upprätthålla ordning, förhindra brott och för andra ändamål. *Allmän* avser i sammanhanget övervakning riktad mot alla,

det vill säga utan urskiljning,¹ på platser och i utrymmen dit allmänheten äger tillträde. Det handlar t.ex. om gator och torg men också om banker, shoppinggallerior, taxibilar, sjukhusentréer etc. Vem som är ägare av "platsen" spelar här inte någon roll, det är det faktum att platsen frekventeras av människor utan att de har särskilt tillstånd för detta som har betydelse. Med andra ord innebär lagtexten ovan att den personliga integriteten måste skyddas på platser där allmänheten fritt kan röra sig. Begreppet allmän handlar alltså om lokalitet.

Inte heller i miljöer som allmänheten har begränsat tillträde till får kameraövervakning ske i okontrollerad omfattning. Helt privata sammanhang regleras naturligtvis inte men övervakning i miljöer, som har en halvoffentlig karaktär, såsom arbetsplatser, trapphus i bostadsrättsföreningar och skolmatsalar är reglerade. Lagen om allmän kameraövervakning är dock inte tillämplig här, vilket betyder att det tillstånd eller den anmälan hos Länsstyrelsen som denna lag kräver för rätten att sätta upp kameror på allmän plats inte är nödvändig. Istället är det Personuppgiftslagen (PUL, SFS 198:204) som gäller och Datainspektionen (DI) som har ansvar för att granska att de skrivningar som finns i denna efterlevs. Det görs här en skillnad mellan strukturerat och ostrukturerat datamaterial, där strukturerat betyder att materialet har behandlats i en databas eller motsvarande. Kameraövervakning medför oftast inte strukturerad lagring och omfattas när så inte är fallet av mindre stränga bestämmelser. Den övervakning som enbart är reglerad av PUL kommer dock att lämnas därhän, i fokus för denna artikel är övervakning på allmän plats.

Frågan är alltså: Kan verkligen kameraövervakning på allmän plats vara ett hot mot den personliga integriteten? Existerar det någon personlig integritet på en allmän plats? Är det inte något konstigt med att anta att det skulle kunna förekomma kränkningar av den privata sfären på en allmän plats? Frågeställningen kan ges antingen ett empiriskt eller ett teoretiskt/filosofiskt svar. Det empiriska svaret skulle kunna vara att det finns en kränkning om människor upplever att de har blivit kränkta. Känner människor att de har blivit kränkta så är de det, men har de inte haft någon sådan upplevelse så finns det heller inte någon kränkning. Det var också så som Justitiekanslern (JK) tolkade frågan om integritetskränkningens natur i en artikel i Dagens Nyheter i november 2008. "Lagens skydd för privatlivet är framför allt till för dem som verkligen känner ett obehag av övervakningen" (Lambertz 2008). Den uppfattning som JK för fram är inte unik inom det svenska juridiska etablissemang som på ett eller annat sätt handhar kameraövervakning. Den empiriskt motiverade definitionen av kränkning, d.v.s. en definition som baseras på allmän-

1 Detta skiljer den allmänna övervakningen från den så kallade hemliga kameraövervakningen. Hemlig kameraövervakning (enligt Lag om hemlig kameraövervakning, SFS 1995:1506, och Lag om åtgärder för att förhindra vissa särskilt allvarliga brott, SFS 2007:979) är inte heller förenat med något krav om vidhängande information såsom allmän kameraövervakning är, men hemlig kameraövervakning måste vara motiverad av en specifik brottsmisstanke.

hetens inställning har haft stor genomslagskraft också i direktiv och utredningar (se t.ex. SOU 2002:110: 83) och i DI:s arbete (Datainspektionen 2012). Man skulle kunna säga att frågan om det är möjligt att den personliga integriteten kan bli kränkt på allmän plats därmed också är löst. Det beror på hur folk känner det. Men eftersom den allmänna inställningen till kameraövervakning i Sverige varit mycket positiv (se Bjereld & Demker 2009) och det har funnits mycket liten benägenhet att peka på integritetskränkingsrisker, så skulle man ju med detta också kunna hävda att lagen blir lite av en ”overkill”. Det har lagstiftats till skydd för något som har försumbar betydelse i sammanhanget. På ett sätt är ju annars denna subjektiva definition i högsta grad rimlig, man är bara kränkt om man känner sig så. Men ett problem med detta från rättsligt perspektiv är ju förstås i vilken utsträckning jag kan kräva att få något som bara jag upplever som en kränkning beaktad.

Oavsett detta så är ovanstående resonemang inte tillfredställande från ett teoretiskt/filosofiskt perspektiv. Vi måste konstatera att det finns ett problem här som i bästa fall bottnar i en skenbar motsättning mellan det allmänna och det privata som går att lösa upp. I annat fall är frågan om det inte behövs en omvärdering av hela diskussionen om kameraövervakning med en omformulering av lagtexten på logiska grunder som resultat. Argumentationen i denna uppsats mynnar ut i att vi har att göra med det förstnämnda, en begreppsproblematik i grunden föranledd av det bristande intresset i Sverige av att formulera ett distinkt förhållningssätt till innebörden i begrepp som personlig integritet och privat sfär. Huruvida det är relevant att tala om en kränkning av den personliga integriteten på allmän plats handlar om hur man definierar saker och ting.

Men innan detta vidare diskuteras ska en viktig distinktion uppmärksammas, den mellan själva *övervakningssituationen*, det vill säga det momentana filmandet som sker med hjälp av en kamera och *det bildupptagningsmaterial som blir resultatet* av denna verksamhet. För att undkomma motsättningen mellan allmän och integritet skulle man kunna hävda att själva övervakningssituationen i sig är oproblematisk ur integritetssynpunkt. Det är lagringen av data, d.v.s. filmmaterialet som utgör kränkningen eller är potentiellt kränkande. Materialet kan *i efterhand* användas på ett sätt som kränker berörd persons privata sfär. Kompetensen finns för att samköra material från olika databaser för att på så sätt kunna kartlägga människors förehavanden. Enligt den svenska lagen om kameraövervakning gäller att inspelat material normalt får lagras i högst en månad.

Men den svenska lagen om allmän kameraövervakning handlar inte huvudsakligen om rätten att lagra datamaterial eller om automatiserad behandling av databaser. Detta regleras istället i PUL (se ovan). I den europeiska kontexten är det vanligt att kameraövervakning generellt faller under de nationella dataskyddslagstiftningarna och berörs av de integritetsskyddande skrivningar som

finns där. Dessa lagstiftningar liksom dess svenska motsvarighet, PUL, syftar till att reglera insamling, lagring och användning av personliga data. Sverige har i tillägg till detta en kameraövervakningslag.

På den europeiska nivån är det tydligt att fokus ligger just vid lagring och behandling av material då det gäller integritetsaspekten av kameraövervakning. Det har under lång tid gjorts ansträngningar för att åstadkomma gemensamma regler för dataskydd. De nationella dataskyddslagstiftningarna, upprättade som ett resultat av EU:s dataskyddsdirektiv 95/96 EG², samt det senare datalagringsdirektivet 2006/24 EG är en del av dessa ansträngningar. Frågan om kameraövervakning har inte haft något stort utrymme i dessa diskussioner. Men det kan konstateras att i den mån som allmän kameraövervakning är en gemensam europeisk angelägenhet så handlar det om det eventuellt inspelade materialet. I Europadomstolen har en rättspraxis skapats som har fått relevans för staternas hantering av kameraövervakning. Denna praxis bygger på det lagrum i den Europeiska konventionen om mänskliga rättigheter (ECHR art. 8) som behandlar skyddet av privatlivet. Tolkningen är att konventionen skyddar individens integritet i sammanhanget endast då det handlar om inspelat och behandlat material (Gallagher 2004: 284).

Den svenska kameraövervakningslagen handlar primärt om övervakningssituationen, inte om vad som händer med materialet därefter. I direktiven till den offentlig utredning som 2008 fick i uppdrag att utreda lagens framtid (Justitiedepartementet 2008:22) kan man läsa om ett behov av fler åtgärder, som tydligare information vid övervakning eller skadestånd vid otillbörlig övervakning i syfte att stärka den enskildes integritet. Det är här tydligt att det är själva övervakningssituationen som betraktas som förenad med risk för integritetskränkning, inte lagringen. Det är också frågan om hur det är att vara i blickfånget för kameror som människor tagit ställning till i de undersökningar som gjorts och där majoriteten upplever övervakningen som oproblematiske. Allmänhetens inställning tenderar att vara baserad på hur förekomsten av kameror på gator och torg, det vill säga den exponerade delen av verksamheten, upplevs.

Mot bakgrund av det ovan sagda skulle den svenska hållningen, manifesterad i lagen om allmän kameraövervakning, kunna betraktas som en förstärkning av integritetsskyddet till att också gälla själva övervakningssituationen. Men frågan kvarstår vilken relevans egentligen skyddet av den personliga integriteten på allmän plats har om man inte accepterar den enskilda individens inställning som en *tillräcklig* grund för definiera vad som är en kränkning.

2 För Sverige del handlade det om en anpassning av den då redan existerande Datalagen (SFS 1973:289) som omarbetades och ersattes av Personuppgiftslagen.

Den personliga integriteten i en politisk-filosofisk kontext

Det ligger nära till hands att anta att det svenska begreppet personlig integritet har en annan innebörd än motsvarigheterna i andra länder och att det är detta som gör det motiverat med denna specifika svenska lag för kameraövervakning. Det skulle innebära att integritet står för något annat än det begrepp som vanligtvis används i den internationella litteraturen, det vill säga det som motsvaras av det engelska ordet "privacy". *Privacy* och personlig integritet är helt uppenbart inte exakt samma sak (Flaherty 1989), begreppen överlappar varandra men det förra har en mycket mer tydligt avgränsad innebörd. Egentligen överensstämmer ordet privatliv bättre med det engelska *privacy*, men det används mer sällan än integritet eller personlig integritet. Men, som vi ska se, det vagare begreppet integritet är en tillgång, det pekar mot ett i sammanhanget meningsfullt användningssätt på ett helt annat sätt än ordet *privacy* och den innebörd som detta begrepp tenderar att låsa fast. Likväl är det integritet definierat som *privacy*, det vill säga den privata sfären, som det offentliga utredningsväsendet och det juridiska och politiska etablissemangen i Sverige huvudsakligen har anslutit sig till, i den mån man har gjort några försök att definiera begreppet.

En slags ursprungsförståelse av begreppet *privacy* hittar man i en liberal-filosofisk begreppsvärld som bygger på distinktionen mellan det offentliga (politiska) och det privata, eller med andra ord mellan staten och individen eller det civila samhället (Bennett & Raab 2006:17; Frey 2000: 54). Det handlar här om att sätta gränser för en statsmakt, ett kollektiv eller en demokrati, som potentiellt breder ut sig på individens bekostnad. Det privata är i liberal tradition ett utrymme av *icke-inblandning*; ett slags personlig egendom som inte får kränkas. Hur stort detta utrymme är beror på vilken liberal tänkare man talar med. För John Locke, Isaiah Berlin och Robert Nozick är det större än för socialliberaler som John Rawls. Men det handlar också om skyddets karaktär, vilken rättsfilosofisk stränghet värnet av den privata sfären har. Är det en absolut rättighet som under inga omständigheter får kränkas? Det vill säga är varje kränkning ett övergrepp som aldrig kan legitimeras av samhällliga mål av andra slag? Eller är det en mer förhandlingsbar rättighet? Här står rättighetsliberaler, med Ronald Dworkin som den mest otvetydiga försvararen av absoluta rättigheter, mot liberaler som kan tänka sig att väga in utilitaristiska argument. En ytterlighetsståndpunkt försvarar filosofen Torbjörn Tännsjö som menar att det utilitaristiska argumentet måste medföra ett avskaffande av den privata sfären, till förmån för det öppna samhälle som enligt honom ger möjlighet till en ömsesidig maktutövning (2010). Dessa positioner och skiljelinjer är som vi ska se i högsta grad relevanta för diskussionen om integritet och kame-

raövervakning. Jag ska nedan först diskutera föreställningen om ett avskilt fredad utrymme och därefter rättighetsaspekten av den personliga integriteten³.

När begreppet *privacy* används idag handlar det först och främst om skyddet av information om den egna personen och andra typer av dataskydd. Det är detta som står i fokus för den samtida debatten om det privata (se t.ex. Bennett & Raab 2006; Rule & Greenleaf 2008; Goold & Neyland 2009). Med James B Rules ord skulle en modern innebörd i begreppet *privacy* kunna vara: "the exercise of an authentic option to withhold information about oneself" (2007: 3). Denna definition faller väl in i den klassiska liberala föreställningsramen. Men att betrakta det privata som ett avskilt utrymme är här inte oproblematiskt. Det är inte givet att information låter sig avgränsas i en fysisk mening eller att den kan betraktas som en enskild egendom⁴. Detta faktum har diskuterats flitigt i litteraturen (Stadler 2002; Bennett & Raab 2006: 10; Bennett 2011). Det vill säga *icke-inblandningskriteriet* är starkt ifrågasatt. Ett alternativ är att istället tala om *kontroll* över informationen om den egna personen. Dataskydd handlar om att ha kontroll över hur information om den egna personen används och sprids (Bennett & Raab 2006: 25) vilket implicerar möjligheten att kunna påverka bilden av sig själv. Detta modifierar tanken om det privata som något som är baserat på en tydligt avgränsad äganderätt, en sfär eller ett utrymme som inte får överskridas. Att tala om kontroll i sammanhanget löser i viss mån upp distinktionen mellan det privata och det offentliga som ickekommunicerande sfärer. Man kan utöva kontroll över användningen av personliga uppgifter i den offentliga sfären. Kontroll kan tyckas som ett svagare skydd för integriteten än ägande men det behöver inte vara det. Det handlar i sista hand om omfånget av information som man äger respektive har kontroll över.

Den svenska debatten har dock inte beaktat denna sistnämnda diskussion, den utgår ifrån integritet som icke-inblandning snarare än kontroll. Generellt sett har den svenska debatten inte varit så tydlig då det gäller innebörden i begreppet personlig integritet, den är ofta outtalad. Likväl framgår det av riksdagsdebatt och regeringsinitiativ att det är en privat *sfär* (föremål för intrång) som oftast avses och dess värde kontrasteras mot samhällliga intressen av övervakning, det vill säga en samhälllig sfär. (Justitiedepartementet 2001:53; 2008:22; RD 2006/2007:132; RD 2009/2010:58).

I den offentliga utredning som utgjorde förarbete till revideringen av Regeringsformen 2010 (SOU 2007:22) förs en utförlig diskussion om hur begreppet personlig integritet skulle kunna definieras och avgränsas. Det konstateras att det "är svårt för att inte säga omöjligt att komma fram till en enty-

3 Detta betyder att jag lämnar därhän andra aspekter av den omfattande filosofiska diskussion om *privacy* som finns. Se t.ex. Judith Jarvis Thompson (1975) som tidigt var kritiskt till om *privacy* är ett eget värde i sig självt. Alan Westin (1967) är en annan förgrundsperson i litteraturen som i slutet av sextiotalet försökte urskilja olika typer av *privacy*.

4 Se Scanlon (1975: 318) för en mer elaborerad diskussion om *privacy* och äganderätt.

dig och allmänt accepterad definition av begreppet personlig integritet” (SOU 2007:22: 52). Utredningen sammanfattar emellertid med att bestämma integriteten till en sfär som omsluter den enskilde i olika skikt. I de yttre skikten finner vi ”den enskildes integritet i rent fysisk mening”. De innersta skikten är ”intimt förbundna med individen och oupplösligt sammanflätade med dennes personlighet” (SOU 2007:22: 65). När det handlar om information om den enskilde och identifierbara data är det dessa inre skikt som är relevanta och som står i fokus för integritetsskyddet. Det är alltså här som vi kan tala om behovet av en *personlig* integritet.

Det framgår av skrivningarna i rapporten att synen på integritet är starkt förankrad i en traditionell liberal föreställningsram. Integritet definieras i termer av en avskild sfär som bör skyddas mot intrång. När det gäller skyddet av sådana saker som privat korrespondens och hemfrid är denna förståelse av integritet funktionell. Likaså skulle man kunna hävda att idén om en enskild sfär är giltig då det handlar om att stävja privata företags, t.ex. försäkringsbolag, intressen av full information om människors behov och tillkortakommanden (Gandy 2006). Här kan det vara relevant med en rätt att undanhålla information. Men är det relevant då det gäller kameraövervakning? Hur kränks den personliga integriteten om man betraktar integritet som *icke-inblandning* av kameraövervakning på *allmän* plats? Uppstår inte i sådant fall kränkningen i själva det faktum att du visar dig på denna plats, förutsatt att du inte är maskerad till oigenkännlighet? Som Judith Jarvis Thomson skriver i sin numera klassiska artikel från 1975: ”if you go out in public, you waive your right to not be photographed and looked at” (Thomson 1975: 311)⁵. Det är ju inte orimligt att hävda att man inte kan kräva avskildhet då man vistats på en allmän plats. Det man gör och säger här, den information man lämnar om sig själv, blir helt enkelt allmängods. Alltså, den svenska förståelsen av personlig integritet, kastar inte något klagande ljus över integritetsbegreppet i den svenska lagen om allmän kameraövervakning.

Som nämns ovan hänvisas i Sverige ofta till en subjektiv definition, känslan av kränkning bestämmer om det finns någon sådan eller ej. Men integritetsbegreppet relativiseras också på annat sätt. I samband med argumentation för en utökad kameraövervakning har integritet ibland tolkats som någonting som gynnas av en utökad övervakning. I denna tolkning är utsattheten för brott en allvarlig kränkning av den personliga integriteten (RD 2006/2007:132; RD 2009/2010:58; RD 2009/2010:Ju405). Kameraövervakning är ett verktyg för att förhindra brott och därmed är utökad sådan verksamhet, inte ett hot mot integriteten, utan snarare en förutsättning för skyddet av densamma. Det är ju i och för sig inte orimligt att förstå brott som en integritetskränkning. Vare

5 Thompsons påstående avser inte specifikt kameraövervakning men detta har inte någon betydelse i sammanhanget.

sig det handlar om stöld eller våldsbrott så inkräktar det ju på den egna personen i fysisk och/eller psykisk mening. Men ska avvägningen mellan värdet av integriteten och andra värden, här brottsprevention, ha någon poäng så är det ju bara om integriteten avgränsas från brottsbekämpning och andra samhällsliga ambitioner. Ett likhetstecken mellan integritetskränkning och brott är inte klargörande då det gäller integritetens innebörd i sammanhanget.

Den samtida diskussionen om *privacy* i den internationella akademiska litteraturen om övervakning bygger i stor utsträckning på att *privacy* är en rättighet som tillkommer individen (Rule 2007: 11; Raab 1999: 71)⁶, även om dess värde för kollektivet också påpekas (Bennett & Raab 2006: 40-41). I vilken utsträckning just kategorin rättighet implicerar ett särskilt skydd i sammanhanget diskuteras sällan men det är uppenbart att *privacy* har ett på förhand givet värde som så att säga finns där utanför den kulturella eller situationella kontexten. På detta sätt uppfattas också begreppet i den internationella rättens praktik. Rätten till *privacy* (med något varierande innebörd) är något som finns med i de rättighetskataloger som ofta finns i staters konstitutioner och den är också listad i europeiska konventioner. Visserligen har den för det mesta en mer eller mindre förhandlingsbar karaktär. Skyddet av privatlivet uttrycks i den Europeiska konventionen om mänskliga rättigheter på följande sätt: Var och en har rätt till skydd för sitt privat- och familjeliv, sitt hem och sin korrespondens (art. 8:1). Det har dock inte en lika stark ställning som till exempel rätten till rättvis rättegång och förbudet mot tortyr. Artikel 8 kan inskränkas med stöd i lag av olika samhällsliga skäl såsom säkerhet och ekonomiskt välstånd.

Trots att den legala praktiken sällan beaktar någon absolut rätt till personlig integritet är ändå sinnebilderna av integriteten (*privacy*) som en *rättighet* stark i demokratiska länders samhällsdiskurs. Denna rättighetsdiskurs är dock svagare i Sverige än på andra håll (Björklund 2013a). Sverige har aldrig haft någon tydlig konstitutionell skrivning som skyddar *rätten* till en privat sfär. I den nyligen reformerade regeringsformen står det sedan 2010 att var och en är "gentemot det allmänna skyddad mot betydande intrång i den personliga integriteten om det sker utan samtycke, och innebär övervakning och kartläggning av den enskildes personliga förhållanden" (kap. 2:6). Regeringsformen innehåller en definition av personlig integritet som handlar om icke-inblandning. Men skrivningen är inte särskilt specifik och dess status som rättighet är oklar. Märkligt är också att paragrafen placerats under rubriken "Kroppslig integritet och rörelsefrihet". Att den Europeiska konventionen om mänskliga rättigheter inkorporerats som svensk lag innebär dock att integritet blir en rättighet i en svensk rättslig kontext så att säga bakvägen. Men generellt sett är det ovanligt

6 Se t.ex. Frey (2000) för en utförlig diskussion om *privacy* som en negativ rättighet, det vill säga rätten till icke-inblandning och Nagel (1995) om personliga rättigheter i relation till den offentliga sfärens befogenheter och krav.

att man i Sverige i juridiska sammanhang talar om den personliga integriteten som en rättighet och i synnerhet en rättighet med någon slags absolut karaktär (Björklund 2013b). Inte heller i samhällsdebatten förekommer hänvisningar till individens rätt i sammanhanget, även om den personliga integriteten med jämna mellanrum diskuteras och det varnas för kränkningar av densamma.

Den personliga integritetens status som rättighet är mycket svag i jämförelse med andra nationella kontexter och också i jämförelse med den ställning som *privacy* har i europeiska konventioner och direktiv (Björklund 2013a; Jonason 2013)⁷. Intressant är att i en bilaga till utredningen Integritet, Offentlighet, Informationsteckning (SOU 1997:39) som utgjorde förarbete till Personuppgiftslagen ägnades ett avsnitt i en bilaga åt att utreda huruvida den personliga integriteten har en rättighetsstatus. Utredaren svarar visserligen jakande på denna fråga – med förbehållet att den inte är absolut (SOU 1997:39: 799–801). Men en sådan uppfattning har aldrig fått något genomslag i den svenska diskursen. I stället har personlig integritet uppfattats som ett *intresse*, vilket är någonting helt annat än en rättighet. I den svenska lagen om allmän kameraövervakning heter det sålunda: ”Tillstånd till allmän kameraövervakning skall meddelas om intresset av sådan övervakning väger tyngre än den enskildes intresse av att inte bli övervakad” (§ 6). Föreställningen om den personliga integriteten som ett skydd av ett individens intresse gentemot andra intressen i samhället genomsyrar den rättsliga praxisen kring kameraövervakning i Sverige liksom debatten om densamma. Ofta uttrycks förhållandet som en balans mellan intressen, där olika aspekter är tänkta att vägas in och där resultatet är en avvägning som avspeglar de olika faktorernas relativa tyngd (Björklund 2013a; 2013b). Balansdoktrinen är inte något speciellt för Sverige i dessa sammanhang, den är snarare en generell modell som tillämpas av beslutsfattare i många länder då värdet av det privata ska vägas mot andra värden såsom säkerhet och brottsprevention (Raab 1999). Det som skiljer ut Sverige är den mycket starka ställning som denna doktrin har på grund av det faktum att på förhand givna rättigheter inte tillåts påverka kalkylen. I dess mest extrema form tillåts ändamålet med den åtgärd som vidtas påverka själva graden av integritetskränkning. Enligt DI gäller att ”För att kameraövervakning *inte ska vara kränkande* måste ändamålet och behovet av övervakning väga tyngre än de övervakades intresse av skydd för den personliga integriteten” (Datainspektionen 2012, förf. kurs.). Det vill säga, integritetskränkningen reduceras om behovet av övervakning är stort.

I den svenska kontexten avspeglar balanstänkandet ett utpräglat nyttoperspektiv – eller ett utilitaristiskt förhållningssätt (jfr Rule 2007: 10–11) som hänger samman med en av rättsrealism präglad rättslig tradition. I grunden har denna sitt ursprung i ett långvarigt socialdemokratiskt regeringsinnehav

7 Om detta också innebär ett svagare skydd i praktiken är en fråga som inte diskuteras i denna artikel.

där synen på absoluta rättigheter uppfattades som metafysiska konstruktioner eller partsinlagor, men framförallt som mindre angelägna i ett styrelseskick för de breda folklagren. I demokrati sett som uttolkning av majoritetens vilja är ju de liberala rättigheterna ett potentiellt hinder för demokratins fulla förverkligande. I synnerhet gäller detta rätten till en privat sfär i liberal diskurs uppfattad som en okränkbar individuell egendom.

Lagen om allmän kameraövervakning skyddar individens intresse av personlig integritet men säger ingenting om en rättighet. Det är alltså något annat än en traditionell liberal förståelse av det privata som en rättighet lagen avser. När det å andra sidan gäller själva innehållet i det svenska begreppet personlig integritet, kunde vi konstatera att det för det första sällan är så väl definierat, för det andra lutar sig starkt mot diskursen om *privacy* som en individens sfär för avskildhet från samhället, en slags privat egendom som står i motsats till det samhälleliga. Den svenska diskursen underkänner idén om en rättighet i sammanhanget, men ansluter sig däremot till förståelsen av det privata som ett rum för individen bortom samhället.

Är kanske den personliga integriteten en överspelad fråga?

Den klassiska liberala teorin förutsätter en skarp åtskillnad mellan det offentliga (det allmänna) och det privata. Denna är problematiskt i relation till den svenska lagen om allmän kameraövervakning men också generellt alltmer problematiskt i det moderna informationssamhället. Den expanderande och självinitierade exponeringen av enskilda individers privatliv i det moderna samhällets informationsfora är en sak som talar för en ny syn på denna distinktion. Anser människor inte att det är viktigt att dölja de mest personliga uppgifterna om sig själva från allmän insyn? Har den privata sfären krympt i människors medvetande eller ändrat karaktär? Det finns många frågor man kan ställa här men det privata kan svårligen betraktas som en egendom värd att ägna skyddsintresse om detta frekvent hängs ut på internet, med varierande grad av medvetenhet om konsekvenserna men ändå frivilligt. Man skulle kunna hävda att värnet av den privata sfären förefaller vara lite otidsenligt när var och varannan människa har sina personliga uppgifter till allmän beskådan på Facebook och andra internetsidor (Tännsjö 2010: 14). Men man kan också istället hävda att informationssamhället, på grund av dess möjligheter och komplexitet, ställer än större krav på en verksam rättslig reglering i syfte att motverka integritetskränkningar.

Privacy är ett internationellt erkänt begrepp och föremål för akademiskt intresse men inom forskarvärlden finns de som menar att *privacy* blivit alltför dominerande som vetenskaplig regim på bekostnad av mer angelägna frågeställningar (Gilliom 2001; Stadler 2002). Många forskare inom fältet övervak-

ningsforskning menar att ett perspektiv på övervakning som tar sin utgångspunkt i kränkningar av det privata, skjuter vid sidan om målet. Det finns andra problem som är betydligt allvarligare och viktigare att undersöka än detta. Kameraövervakning är t.ex. först och främst ett instrument för social sortering (Lyon 2003; Mork Lomell 2004), d.v.s. dess negativa effekter drabbar inte alla lika på det sätt som diskursen om *privacy* förutsätter. Kameraövervakning är ett instrument för att skilja ut de som inte har tillträde till attraktiva miljöer från dem som har det. Detta gäller till exempel då den används för att hålla hemlösa och utslagna människor utanför de shoppinggallerior som riktar sig till en köpstark medelklass. Denna konsumtionsstarka grupp uppskattar att, i samklang med affärsidkarnas intressen, inte bli störda av olika slags oroselement. Med kameraövervakning kontrolleras de redan marginaliserade, hotet mot människors rättigheter i allmänhet är försumbart.

Ett annat problem i sammanhanget för den traditionella liberalismens företrädare är att staten i de liberala övervakningssamhällena kan sägas ha tagit ett steg tillbaka från de tydligt definierade uppgifter som den tidigare har haft. Det är risken för att politiken eller staten inkräktar på individen, civilsamhället och den privata sfären som har stått i fokus för liberalt tänkande. Staten får inte bli för stor. Men den distinktion mellan offentlig och privat verksamhet som här ligger till grund är inte längre giltig på samma sätt som den varit. Det offentliga, statsmakten, kan inte längre ensam tillskrivas övervakarens roll, d.v.s. den kontrollerande och polisiära roll som traditionellt tillhört staten. Det är idag inte de kameror vilkas huvudmän är stat eller kommun som, vare sig i Sverige eller internationellt, dominerar i antal. Visserligen sker mycket kameraövervakning på lokal nivå på offentligt uppdrag, i t.ex. skolor. Men antalet kamerasystem som tillhör polisen och som regleras av lagen om allmän kameraövervakning, d.v.s. är öppen och fast monterad utrustning, var 2011 begränsat till sju stycken, alla i Stockholms innerstad. En stor del av övervakningen utförs i privata affärsidkares regi, såsom kameror i banker, shoppinggallerier och krogentréer. Det handlar då om privat övervakning i offentliga, ibland privatägda, miljöer som på myndighetsspråk benämns som "platser där allmänheten har tillträde". Inspelat material utnyttjas dock inte sällan av polisen.

Att den offentliga övervakningskompetensen ofta är sammanlänkad med privata operativa system i ett svåröverskådligt nätverk noterades redan 2002 av Michael McCahill i en brittisk studie. Det är alltså viktigt att påpeka att då vi talar om de samtida demokratierna som övervakningssamhällen så är det någonting kvalitativt annorlunda som vi har att göra med än den form av övervakning som t.ex. bedrevs av makthavarna i de kommunistiska östeuropeiska staterna. Det orwelliska framtidsscenarioet passade väl in på den statsstyrda övervakning som där praktiserades, men mindre bra på kameraövervakning i det sena kapitalistiska systemet. Måhända är det inte längre i vår del av världen statsmakten som är det största hotet mot integriteten, vilket ju varit en kärna i

liberalt tänkande. Den omfattande registrering av människors omständigheter och personliga förhållanden som företag och privata institutioner genomför i marknadsförande och vinstgenererande syfte är en av flera företeelser som pekar mot en förändrad hotbild (Newman 2008: 4). Trots detta har lagstiftning som syftar till att skydda det privata ofta utgått ifrån att det är statliga institutioner som står för eventuella övergrepp (Haggerty & Ericson 2007: 9).

Man kan också säga att det har skett en förskjutning sedan 1990-talet i den brottspreventiva praktik där kameraövervakning hör hemma, mot en mer individualiserad syn på brott och på förövaren. Den teoretiska grundvalen för kameraövervakning har utgjorts av föreställningen om att brott är resultatet av ett rationellt val som föregås av en vinst/kostnadskalkyl där risken för upptäckt och den potentiella förtjänsten från det aktuella brottet utgör variablerna (Fussey 2008: 123). Förövaren betraktas här som en i det stora hela vanlig medborgare som frestas av tillfället – tillfället gör tjuven (Garland 2000: 2). Kameraövervakning har ansetts vara en effektiv kostnadshöjare för individen som därmed också minskar frestelsen att begå brott. Att denna föreställningsram vunnit genklang också i svenska kameraövervakningssammanhang framkommer bland annat i 2002 års kameraövervakningsutredning (SOU 2002:110: 98).

Detta sätt att tänka kan förstås som ett uttryck för det senkapitalistiska systemets logik där marknaden är den norm under vilken individens bevelsgrunder och handlingar bör och ska inordnas. I förlängningen handlar det om en föreställning om medborgaren som passar väl in i en beskrivning av det avancerade liberala, eller neoliberala, samhälle som beskrivs av Richard Rose bland andra (Rose 1996; Rose & Miller 1992; Björklund 2011). Här har den klassiska uppdelningen mellan det offentliga och det privata helt enkelt onödiggjorts. Åtaganden i den samhällseliga sfären har rationaliserats till individens val. Samhällseliga ambitioner och offentlig kontroll ersätts av tillrättalägganden av incitament för den medvetne kunden – vars val i grunden är en privat affär. Inom denna logik har ett brott inte, och för den delen inte heller den personliga integriteten, i sig någon moralisk laddning, handlingen styrs helt av individens snäva rationalitet, där risken för att bli upptäckt av en kamera ingår i nyttokalkylen.

Ett integritetsbegrepp med samhällselig och demokratisk relevans

Det ovan sagda betyder nu inte att skyddet av integriteten inte skulle kunna göras relevant i samband med allmän kameraövervakning. Men då måste vi söka oss i en annan riktning. Istället för en individualistiskt orienterad förståelse av personlig integritet bör man förstå begreppet som ett värde med betydande samhällsrelevans. Det är i en sådan förståelse inte individens rätt till

isolering som primärt ska skyddas. Den personliga integriteten måste skyddas, också på allmän plats som kan vara en fysisk sådan eller en virtuell, därför att den är ett kollektivt värde. Behovet av personlig integritet finns bortom den klassiska dikotomin (Nissenbaum 2009). Det vill säga, "the public-private dichotomy is too simplistic to represent the range of relationships that individuals have with other people and organizations. Instead, the conceptual foundation for privacy in today's world should be its social, or societal, value" (Regan 2011: 499). Priscilla Regan hävdar att *privacy* är nödvändigt i en demokrati. Den privata sfären definierar gränserna för statens och privata institutioners maktutövning konstaterar hon. Men det handlar då inte i första hand om enskilda individers anspråk på eget utrymme. Det handlar om det kollektiva, samhällseliga anspråket på att bestämma de maktens gränser som definierar demokratin (Regan 1995: 226). Man kan se att här har det privata en tydlig politisk dimension (Bennett 1992: 29-30). Mer specifikt kan man säga att *privacy* hänger samman med yttrandefriheten och är ett villkor för att den ska fungera fullt ut. En privat sfär kan också hävdas vara nödvändig för att tolerans och pluralism ska kunna bibehållas och utvecklas. (Regan 1995: 225-226)⁸ Dess värde är alltså nära förbundet med andra beståndsdelar i demokratin. Men, frågar Regan, har det privata också ett värde i och av sig självt i sammanhanget? Med hänvisning till Hannah Arendt menar Regan att *privacy* är nödvändigt för att det, för det demokratiska politiska systemet oundgängliga, medborgerliga ömsesidiga förtroendet och ansvarskännandet ska kunna utvecklas (Regan 1995: 226-227). Detta är något annat än det förtroende vi känner för människor vi har nära. Den politiska samhörigheten bygger på ett visst mått av anonymitet och okunskap om andra individers personliga förhållanden. Först då kan en föreställning om ett politiskt samhälle – en offentlig sfär av likar konstrueras.⁹

Det som ska skyddas i samband med kameraövervakning på allmän plats är därmed inte rätten att vara ifred utan rätten att agera – att störa – i egenskap av medborgare. Det handlar om att hävda de rättigheter som definierar medborgarna i en demokrati. Att kunna agera politiskt utan rädsla för att information samlas in i repressiva syften är en grundläggande demokratisk rättighet och denna är både i individens och samhällets intresse. Det är från detta perspektiv som man först och främst bör vara bekymrad då det gäller allmän kameraövervakning och dess betydelse för den personliga integriteten – också i länder där någon överhängande fara för demokratin inte föreligger.

Att hävda integritetens samhällseliga och medborgerliga innebörd är någonting annat än det samhällseliga nyttotänkande som präglat den svenska poli-

8 Se Boone (1983) för en diskussion som påminner om Regans även om den är mer uttryckligt baserad på en tydlig distinktion mellan det privata och det samhällseliga. Boones artikel handlar om den avgränsade personliga sfärens betydelse för demokratin och andra samhällseliga funktioner.

9 Regans resonemang bygger på Hannah Arendts diskussion i *The Human Condition* (1958) om den offentliga och den privata sfären.

cyn. Medborgarperspektivet är inte detsamma som ett utilitaristiskt perspektiv. Inte heller ansluter sig medborgarperspektivet nödvändigtvis till tanken om den socialt och kulturellt betingade samhällliga nytta som omhuldas av kommunitarister (Etzioni 1999; 2007). I den kommunitaristiska idévärlden är det privata per definition underordnat samhällliga intressen enbart av det skälet att det samhällliga alltid övertrumfar det privata. Snarare förstärker medborgarperspektivet ett rättighetstänkande, men ger detta ett annat innehåll. Det handlar här visserligen om ett samhällligt värde, en *medborgerlig* rättighet snarare än individuell apolitisk sådan, men därmed inte något som är automatiskt underordnat samhällliga nyttokalkyler. En medborgerlig rättighet utövas i samhället snarare än utanför det och kontrasterar därmed mot den traditionella synen på det privata som en individuell rättighet *till skydd mot* samhället. Medborgarskapet är visserligen knutet till individen som subjekt, men detta subjekt har relationer till andra i ett socialt och samhällligt sammanhang. I det moderna informationsamhället riskerar de demokratiska rättigheterna att bli eftersatta och det är mer problematiskt än skyddet av den rätt att få vara ifred som människor i allmänhet ändå inte verkar vara särskilt bekymrade över¹⁰.

Det ovan sagda skulle betyda att vi istället för den privata sfären betonar *kontrollen* över informationen i offentligheten, det vill säga kontrollen över hur material samlas in, lagras, sprids och används. Men först och främst efterlyses en principiell diskussion som tar sin utgångspunkt i demokratin och rättsstaten. I den debatt som förs om dataskydd i Tyskland finner vi just ett sådan medborgarorienterat integritetsbegrepp. Den grundlagssanktionerade informationella självbestämmanderätten, *informationelle Selbstbestimmung*, handlar om kontroll över information i en aktiv bemärkelse, som en garant för det öppna demokratiska samhället (Kilian 2008; De Simone 2010; Björklund 2013a). Det är i det tyska sammanhanget tydligt att det är individens ohämmade rätt att verka i samhället som är central, även om dataskyddet har naggats i kanten betydligt under senare tid. Oppositionen mot övervakningssamhället handlar om att varna för en upprepning av historiska erfarenheter av totalitärt slag snarare än att dra sig undan samhället.

Om vi återgår till frågan om förenligheten mellan personlig integritet och offentlighet ser vi nu en tydligare relevans för skyddet av integriteten på allmän plats. I det publika, offentliga rummet har vi medborgerliga rättigheter starkt förknippade med skyddet av integriteten. Den personliga integriteten är nödvändig för att kunna fullt ut utöva dessa rättigheter i den offentliga sfären. Förstådd på detta sätt, som ett fundament för medborgarskapet, får integriteten en relevans i samband med allmän kameraövervakning. Kameraövervakningslagens första paragraf ”Allmän kameraövervakning ska

10 Undersökningar i olika länder visar att kameraövervakning inte är något som oroar människor i särskilt stor utsträckning. (Se t.ex. Hempel & Töpfer 2009: 159; Webster 2004: 236-237).

ske med tillbörlig hänsyn till enskildas personliga integritet” kan med denna förståelse ges en meningsfull innebörd. Till skillnad från det anglosaxiska *privacy* borde det svenska *integritet* vara lätt att förstå på detta sätt, då det rent terminologiskt inte är lika låst som det förra vid en specifik tradition av negativa liberala rättigheter.

Litteratur

- Arendt, H., 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bennett, C. J., 1992. *Regulating Privacy. Data Protection and Public Policy in Europe and the United States*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bennett, C. J., 2011. "In defense of privacy: The concept and the regime", *Surveillance & Society* 8(4), s 485-496.
- Bennett, C. J. & C. Raab, 2006. *The Governance of Privacy. Policy Instruments in Global Perspective*. Cambridge Mass.: the MIT Press.
- Bjereld, U. & M. Demker, 2009. "Frihet och övervakning", s 241-250 i C. Alvstam, B. Jännebring & D. Naurin (red), *I Europamissionens tjänst*. Göteborgs universitet.
- Björklund, F., 2011. "Pure flour in your bag: Governmental rationalities of camera surveillance in Sweden", *Information Polity* 16(4), s 355-368.
- Björklund, F., 2013a. "Modernisation, Balancing Interests, and Citizens' Rights: Public Video Surveillance in Poland, Germany and Sweden", s 19-68 i Björklund, F. & O. Svenonius (red), *Video Surveillance and Social Control in a Comparative Perspective*. New York: Routledge.
- Björklund, F., 2013b. "Art of Balancing Utilities: Privacy and Video Surveillance in Sweden", s 51-70 i Flammini, F., R. Setola, & G. Franceschetti (red), *Effective Surveillance for Homeland Security: Balancing Technology and Social Issues*. London: Chapman and Hall/CRC Press.
- Boone, K., 1983. "Privacy and community", *Social Theory and Practice* 9(1), s 1-30.
- Cameron, H., 2004. "CCTV and (In)dividuation", *Surveillance and Society* 2(2/3), s 136-144.
- DeSimone, Ch., 2010. "Pitting Karlsruhe against Luxembourg? German data protection and the contested implementation of the EU Data Retention Directive", *German Law Journal* 11(3), s 291-317.
- Doyle, A., R. Lippert & D. Lyon (red), 2012. *Eyes everywhere: The global growth of camera surveillance*. London: Routledge.
- Etzioni, A., 1999. *The Limits of Privacy*. New York: Basic Books.
- Etzioni, A., 2007. "Are new technologies the enemy of privacy?", *Knowledge, Technology and Policy* 20, s 115-119.
- Flaherty, D. H., 1989. *Protecting Privacy in Surveillance Societies. The Federal Republic of Germany, Sweden, France, Canada & the United States*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Frey, R. G., 2000. "Privacy, control, and talk of rights", *Social Philosophy and Policy* 17(2), s 45-67.
- Fussey, P., 2008. "Beyond liberty, beyond security: The politics of public surveillance", *British Politics* 3, s 120-135.
- Gallagher, C., 2004. "CCTV and human rights: The fish and the bicycle? An examination of Peck v. United Kingdom (2003) 36 E.H.R.R. 41", *Surveillance and Society* 2 (2/3), s 270-292.
- Gandy, O., 2006. "Data mining, surveillance and discrimination, in the post-9/11 environment", s 363-379 i Haggerty, K. D. & R. V. Ericson (red), *The new Politics of Surveillance and Visibility*. Toronto: University of Toronto Press.
- Garland, D., 2000. "Ideas, institutions and situational crime prevention", s 1-16 i Hirsch,

- A. v. D. Garland & A. Wakefield (red), *Ethical and Social Perspectives on Situational Crime Prevention*. Oxford: Hart Publishing.
- Gilliom, J., 2001. *Overseers of the Poor: Surveillance, Resistance, and the Limits of Privacy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goold B. J. & D. Neyland (red), 2009. *New Directions in Surveillance and Privacy*. Padstow: Willan Publishing.
- Haggerty, K. D. & R. V. Ericson, 2007. *The new Politics of Surveillance and Visibility*. University of Toronto Press.
- Hempel, L. & E. Töpfer, 2004. "Working paper No. 15. CCTV in Europe Final Report." The Urban Eye Project. Zentrum Technik und Gesellschaft, Berlin.
- Hempel L. & E. Töpfer, 2009. "The surveillance consensus: Reviewing the politics of CCTV in three European countries", *European Journal of Criminology* 6(2), s 157-177.
- Jonason, P., 2013. "The protection of privacy in the context of video surveillance: Towards an European model?", s 97-128 i Björklund, F. & O. Svenonius, (red), *Video Surveillance and Social Control in a Comparative Perspective*. New York: Routledge.
- Kilian, W., 2008. "Germany", s 80-106 i Rule, J. B. & G. Greenleaf (red), *Global Privacy and Protection: The first Generation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Koskela, H., 2006. "'The other side of surveillance': Webcams, power and agency", s 163-181 i Lyon D., *Theorizing Surveillance: The Panopticon and beyond*. Cullompton, Devon: Willan.
- Lambertz, G., 2008. "Lagen tillåter inte dagens kameraövervakning", *Dagens Nyheter*, 29 november.
- Lyon, D. (red), 2003. *Surveillance and Social Sorting: Privacy, Risk and Digital Discrimination*. London: Routledge.
- McCahill, M., 2002. *The Surveillance Web. The Rise of Visual Surveillance in an English City*. Cullompton: Willan Publishing.
- Mork Lomell, H., 2004. "Targeting the unwanted. Video surveillance and categorical exclusion in Oslo, Norway", *Surveillance and Society* 2 (2/3), s 346-360.
- Nagel, T., 1995. "Personal rights and public space", *Philosophy & Public Affairs* 24(2), s 83-107.
- Newman, A. L., 2008. *Protectors of Privacy: Regulating Personal Data in the Global Economy*. London: Cornell University Press.
- Nissenbaum, H., 2009. *Privacy in the Context. Technology, Policy and the Integrity of Social Life*. Palo alto CA: Stanford University Press.
- Norris, C & G. Armstrong, 1999. *The Maximum Surveillance Society: The rise of CCTV*. Oxford: Berg.
- Norris, C., M. McCahill & D. Wood, 2004. "The Growth of CCTV: A global perspective on the international diffusion of video surveillance in publicly accessible space", *Surveillance and Society*. 2(2/3), s 110-135.
- Raab, Ch. D., 1999. "From balancing to steering: New directions for data protection", s i Bennett C. J. & R. Grant (red), *Visions of Privacy: Policy choices for the digital age*. Toronto: Univ. of Toronto Press.
- Regan, P., 1995. *Legislating privacy: Technology, Social Values and Public Policy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Regan, P., 2011. "Response to Bennett: Also in defense of privacy", *Surveillance & Society* 8 (4), s 497-499.
- Rose, N., 1996. "Governing "advanced" liberal democracies", s 37-64 i Barry, A., Th. Osborne & N. Rose (red), *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*. London: UCL Press.
- Rose, N. & P. Miller, 1992. "Political power beyond the state: Problematics of government", *The British Journal of Sociology* 43(2), s 173-205.
- Rule, J. B., 2007. *Privacy in the Peril. How we are Sacrificing a Fundamental Right in the Exchange for Security and Convenience*. Oxford: Oxford University Press.

- Rule, J. B. & G. Greenleaf (red), 2008. *Global Privacy Protection. The First Generation*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Stadler, F., 2002. "Opinion. Privacy is not the antidote to surveillance", *Surveillance and Society* 1(1), s 120-124.
- Svenonius, O., 2011. *Sensitising Urban Transport Security. Surveillance and policing in Berlin, Stockholm and Warsaw*. Stockholm: Södertörn Doctoral Dissertations 61.
- Thomson, J. J., 1975. "The right to privacy", *Philosophy & Public Affairs* 4(4), s 295-314.
- Scanlon, Th., 1975. "Thompson on privacy", *Philosophy & Public Affairs* 4(4), s 315-322.
- Tännsjö, T., 2010. *Privatliv*. Stockholm: Fri Tanke förlag.
- Webster, W., 2004. "The diffusion, regulation and governance of close-circuit television in the UK", *Surveillance and Society* 2(2/3), s 230-250.
- Westin, A., 1967. *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum.

Offentligt tryck

- Datainspektionen. 2012. <http://datainspektionen.se/lagar-och-regler/personuppgiftslagen/kameraovervakning> (tillgänglig 2012 02 20).
- Justitiedepartementet 2008:22. Direktiv. Översyn av lagen om allmän kameraövervakning m. m.
- Justitiedepartementet 2001:53. Direktiv. Utvärdering av lagen om allmän kameraövervakning m. m.
- Riksdagsprotokoll 2006/2007:132
- Riksdagsprotokoll 2009/2010:58
- Riksdagsmotion 2009/2010:Ju405
- SOU 1997:39. *Integritet, Offentlighet, Informationsteckning* (bilaga 4). Stockholm: Fritzes.
- SOU 2002:110. *Allmän kameraövervakning*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2007:22. *Skyddet av den personliga integriteten* (delbetänkande 1). Stockholm: Fritzes.
- SOU 2009:87. *En ny kameraövervakningslag*. Stockholm: Fritzes.
- Svensk författningssamling (SFS).

Den politiska filosofins retoriska natur

– *En idéskiss rörande en aporia*¹

Jan Lionel Sellberg

The rhetorical nature of political philosophy

The aim of this article is to carry out an examination of the linguistic realism in the theoretical construction of three modern classical works in political philosophy. Two of the works deal with the social contract, namely John Rawls' *A Theory of Justice* (1972) and Robert Nozick's *Anarchy, State, and Utopia* (1974). The third work is about communicative action as analysed by Jürgen Habermas in his *Theorie de kommunikativen Handels* (1981).

With the Greek word *pistis*, i.e. trust, credibility, as a point of departure, in conjunction with an action-oriented view of language as represented by rhetoric, an *aporia* is uncovered in these works. The *aporia* originates from the very fact that the authors are practicing a linguistic double-norm in their theorizing: they use rhetoric to persuade the reader that the fictitious individuals acting in the state-building process (Rawls, Nozick) or in the ideal dialogue-situation (Habermas) must use a language totally free from rhetoric elements. As a result, the rationality of their work as theoretical constructions is severely undermined. This condition is revealed by a textual analysis on two levels: the *intertextual* and the *intratextual*.

I Inledning

Så snart det finns ett socialt rum finns det kamp, en kamp om dominans, en dominerande pol. Och från och med detta ögonblick finns det motstridiga sanningar. Vad man än gör är sanningen föremål för konflikt. Om det finns en sanning, så är det att sanningen är föremål för kamp. (Pierre Bourdieu, *Kultur och Kritik*, 1997)

I:1

Ett centralt begrepp i den klassiska retoriken är grekiskans *pistis* med betydelsen "tro", "tilltro" och "förtroende". Det är Aristoteles samlande benämning

1 Nationalencyklopedin ger följande definition av *aporia*: förbryllande självmotsägelse, bryderi, svårighet.

Jan Lionel Sellberg är fil. dr i statsvetenskap.
E-post: janlionel@spray.se

inom retoriken på de argument som används för att övertyga.² De i sin tur är av tre olika slag: *logos*, *ethos* och *pathos*. Tillsammans styrker de trovärdigheten i det en talare säger (Hellspong u.å.:13f), men detsamma gäller även en text. Syftet i den här artikeln är att med *pistis* som parameter och med hjälp av retorikens *handlingsorienterade* språksyn undersöka den språkliga realismen i den teoretiska konstruktionen av tre moderna klassiska verk inom politisk filosofi. Därvid kommer en *aporia* att blottläggas eftersom det befinns att författarna tillämpar två med varandra oförenliga språknormer i teoribildandet. Det förhållandet torde medföra att trovärdigheten i teorierna som rationella konstruktioner undergrävs. Två av klassikerna ifråga är kontraktsteoretiska, nämligen John Rawls' *A Theory of Justice* (1972) och Robert Nozicks *Anarchy, State, and Utopia* (1974). Den tredje klassikern är Jürgen Habermas' kommunikationsteoretiska verk *Theorie des kommunikativen Handels* (1981). Valet av de här verken vill jag motivera med att de är välkända och är, eller har varit, betydelsefulla inlägg i samhällsdebatten i sin samtid och/eller över tid. Mycket har skrivits om dessa verk ur olika infallsvinklar, men så långt jag kunnat finna har aporian lämnats helt utan beaktande.

En handlingsorienterad språksyn med dess mångfacetterade uppsättning retoriska stilmedel till buds konfronterar och överskrider den konventionella positivistiska, deskriptiva kommunikationsteorin och utgör i stället en praktisk tillämpning av maktens tredje ansikte, det enligt vilket konsten att övertyga eller övertala³ är målsättningen för att uppnå kontroll över andras medvetande och tankar. Den knyter an till det problem som aporian aktualiserar och det ser ut på följande sätt: Rawls, Nozick och Habermas utgår mer eller mindre uttalat i sina teorier från att de fiktiva diskursdeltagarna i *the original position* (R) eller vid grundandet av *ministaten* (N) eller i *den ideala samtalsituationen* (H) inte hänger sig åt retoriskt färgade utläggningar för att påverka utan det antas (R, N) eller stipuleras (H) att de diskuterar med logiska och rationella argument som av egen kraft framstår som självklara och övertygande. Samtidigt använder författarna å sin sida retoriska stilmedel gentemot sina läsare för att övertyga/övertala dessa om sina teories fördelar och rationalitet. Med andra ord föreligger det en inbyggd motsägelse mellan teori och verklighet som manifesterar sig i form av två motsatta språkliga normer.

Det förhållandet signalerar över lag ett inomteoretiskt problem för den politiska filosofins kontraktsteorier och kommunikativa teorier som här bara kommer att belysas men inte lösas. På ett övergripande plan rör det problemställningen huruvida kraven på en teoris trovärdighet, i bemärkelsen realism (i sin

2 Retorik definieras i den här artikeln enligt Aristoteles: 'Retoriken är konsten att vad det än gäller finna det som är bäst ägnat att övertyga.' Cit. hos Johannesson 2000:12. I retoriklärans moderna teoribildning anges funktionen även vara att informera eller undervisa eller underhålla (Hellspong 2012: 42).

3 Observera denna dubbla betydelse hos ursprungsordet *persuadere*.

vardagsbetydelse), innebär att teorins fiktionsfigurer måste besitta tillräckliga intellektuella och kognitiva kapaciteter som exempelvis ett utvecklat språk i nivå med författarens, och läsarens, att uttrycka sig med för att som ekvivalenta och i princip identiska med dem vara förmögna att förstå och omsätta sin författares teori i handling. Om så inte är fallet, vari består då teorins trovärdighet, persuasiva kraft och ytterst nytta?

För att blottlägga aporin ämnar jag genomföra en retorisk analys på två textplan som konfronteras mot varandra: dels det *intertextuella*, dels det *intratextuella* planet. I ett första steg görs en intertextuell läsning varmed i detta sammanhang avses läsarplanet. Där redovisas och beskrivs de retoriska element som de nämnda författarna använder i persuasivt syfte för att omsätta den normativa teorins förtäckt imperativa dimension till en befallning eller åtminstone en rekommendation till läsaren att realisera teorin i handling. Det andra steget, det intratextuella planet, tar däremot fasta på den språknorm som de fiktiva personerna i teorins centrala fiktiva situationer föreskrivs av sina författare. Dessa situationer är förment o-retoriska men likväl iscensatta inom ramen för en politisk dramaturgi som når sin avgörande fas i den nyckelscen då instiftandet av respektive samhället/staten (R) eller ministaten (N) eller en plats där den kommunikativa rationalitetens befrielse av livsvärlden från systemvärldens kolonisation (H) sker. Samtidigt når aporian sitt tydligaste uttryck i den språkstil i argumentationen som författarna låter de fiktiva parterna använda mellan sig där och då.

För att ringa in nyckelscenernas språknormer kommer jag att följa Ciceros föreskrift angående en talares⁴ tre plikter, *officia oratoris*, också kallade språkhandlingar. De är *docere*, att undervisa/upplysa; *delectare*, att behaga/väcka intresse och *movere*, att uppväcka känslor (Hellspong 2012:46f).

Då eventuellt risken finns att någon läsare kan få den felaktiga uppfattningen att artikeln avses utgöra en tolkning eller värdering av några moderna filosofers retorik, vill jag poängtera att dessa filosofers motsägelsefulla inställning till retorik används här som *metod* för att blottlägga en aporia i den politiska filosofins kontraktsteori.

1:2

Till skillnad från en positivistisk språksyn enligt vilken ordet återspeglar eller representerar verkligheten, och från kommunikationsteorins kognitivt tunna modell sändare – budskap – mottagare, grundas i kunskapsteoretiskt hänseende en handlingsorienterad språksyn i den konstruktivistiska uppfattningen att en neutral och enkelt avbildnings- och tolkningsbar social och politisk verklighet inte existerar. I stället råder ett samband mellan ord och handling eftersom ordet, med Bourdieus formulering, är nersänkt i en social situation. Därför

4 Det spelar i det här sammanhanget ingen roll att talare byts ut mot författare.

finns det aldrig några neutrala ord för att uttrycka den sociala världen samtidigt som samma ord förändrar betydelse beroende på vem som säger det (Bourdieu 1997:107). Under exempelvis konfliktförhållanden besitter retoriken förmågan att i en aktör – strukturkonstellation kunna bidra till att förändra, eller bevara, existerande förhållanden. I och med det är syftet med retoriken sett ur ett politiskt konfliktperspektiv att vid t.ex. situationer för ”decision making” eller ”non-decision making” skapa sådana kognitiva mönster varmed åhörarens eller läsares medvetande kan styras i önskad riktning. En argumentering är därmed alltid retorisk (Hellspong u.å:117) och det gäller även teoribildning – teorier är, skriver den amerikanske statsvetaren John S Nelson, ett nätverk av argument (Nelson 1998:106).

En närliggande men bredare uppfattning är att inte bara vardagsspråket och poesin är retoriska utan kunskapen och själva vetenskapen inklusive dess abstrakta begrepp är ett stort retoriskt projekt. Språksynen har på så sätt förflyttats från att se språket som att orden avspeglar eller representerar tingen till en handlande språksyn, och den synen har spillt över till vetenskapens område (Kock 1997/1:11). Därmed tilldelas den vetenskapliga texten alltid en retorisk dimension då den som t.ex. lägger fram en forskningsrapport eller ett seminariepaper inte enbart vill förmedla fakta utan också argumenterar, alltså framför skäl, för sin uppfattning för att övertyga läsaren om att dessa fakta är sanna eller åtminstone sannolika eller rimliga. Därför kan man också hävda att även modeller, grafiska och statistiska presentationer i vetenskapliga arbeten är retoriska till sin natur eftersom de används som argument för eller emot någonting (Nelson a.a:99 passim). Giltigheten av den vetenskapliga textens retoricitet enligt det här resonemanget understryks av att det inte går att komma ifrån att författarna av vetenskapliga texter är målrationella och vill frambringa en perlokutiv effekt. De vill argumentera för eller emot någonting och hur väl det lyckas beror i hög grad på textens utformning. Därav följer att det politiska teoretiserandet är ett politiskt handlande som rymmer författarens retoriskt designade ställningstagande (Nelson a.a:18 passim).

Vad gäller politisk teori/politisk filosofi påpekar Nelson att den materian kan studeras retoriskt efter vilka stilmedel argumenten för eller emot en ståndpunkt underbyggs efter bland annat klass-, köns- eller etnicitetsvariablerna eller på basis av vilka troper olika ideologier mer eller mindre öppet argumenterar för sina ståndpunkter (Nelson a.a:147ff, 160f). Vidare menar han att politikvetenskapen ur retorisk synvinkel består av i stora drag tre varandra mer eller mindre överlappande retoriska domäner: empirisk teori, analytisk teori och normativ teori (ibid:16). Men, framhåller han kritiskt mot statsvetare i gemen, produktionen av teorier, oavsett mot vilken retorisk domän den är orienterad, är okänslig för språkets retoriska roll i meningsskapandet. Överhuvudtaget ses varken författaren som deltagare eller den vetenskapliga produktens språk som meningsskapande element i en dynamisk politisk process. Framför allt stats-

vetare som ägnar sig åt tillämpad forskning, och den kategorin, menar Nelson, dominerar alla positioner i det politikvetenskapliga fältet, förhåller sig helt oflekterat till språket som sitt viktigaste produktionsinstrument eller är oförstående för språkets konstitutiva roll eftersom detta kunskapsteoretiska ställningstagande problematiserar och överskrider det beteendevetenskapliga och positivistiska paradigmatets kausala förklaringshorisont (ibid). Detta förhållande präglar i högsta grad också svensk statsvetenskap.

I liknande banor diskuterar Murray Edelman samhällsvetenskapernas språk som en form av politisk handling. Han exemplifierar med att amerikanska läroböcker och tidskrifter i politik i stor utsträckning ägnar sig åt okontroversiella procedurer ("reassuring procedures") som val, rational choice, ledarskap, deltagande och dylikt men visar föga intresse för de ofta uppkomna negativa följderna av dessa procedurer som ojämlikhet, olika slag av social kontroll och sociala sjukdomstillstånd (Edelman 1988:107f). Det språk som redovisar dessa procedurer antas vara objektivt och vetenskapligt medan det språk som påtalar missförhållandena avfärdas som polemiskt och ideologiskt, men menar Edelman vidare, i sitt akademiska sammanhang är termer som objektiv, polemisk och ideologisk i sig själva politiska (ibid:108).

Även Frank R Ankersmit är på samma linje när han hävdar att insikten eller kunskapen hos de politikvetenskapliga författarna om att retoriken har en meningsskapande funktion i, och för, politisk teori/politisk filosofi är nästan helt obefintlig. Så noterar han att nutidens politiska filosofer – i motsats till 1600- och 1700-talens – just nyligen, men då bara i sällsynta fall, varit beredda att inse att deras teorier är metaforiska till naturen (Ankersmit 1993:155). Deras, och andra forskares attityd till retorik präglas av uppfattningen att dess uttryckssätt är subjektivt, emotionellt, mångtydigt och kontextberoende och måste därmed utsorteras som olustiga avvikelser från en rationell argumentering, påpekar Mary B Hesse (Hesse 1993:49f).

De här refererade författarna skrev på 1990-talet och tidigare och främst om amerikanska förhållanden men en överblick, om än hastig, av de senaste årens svenska statsvetenskapliga avhandlingar och årgångar av Statsvetenskaplig tidskrift visar att produktionen, oavsett om den är orienterad mot analytisk eller empirisk eller normativ teori, fortfarande är okänslig för språkets retoriska roll i meningsskapandet. En förhoppning är att den här artikeln i någon mån kan bidra till att detta förhållande uppmärksammas.

Innan jag börjar analysen vill jag först göra en kort historisk tillbakablick på diskussionen om retorikens legitimitet och nytta. En lämplig utgångspunkt därvid är det retoriskt stinna 1600-talet. Där diskuteras en återkommande problematik som oscillerar kring för och mot retorikens betydelse för det rationella argumentets förmåga att övertyga. Det finns, ansåg man, ett spänningsförhållande mellan *ratio*, förnuft, och *oratio*, språklig framställning. En del, som Descartes, hävdade att de av *ratio* blottlagda grundprinciperna och san-

ningarna besatt en egen övertygande kraft – fakta talar för sig själva –, andra att de måste förstärkas med en retorisk framställning för att övertyga om sin riktighet, oratio. Om denna ambivalenta hållning till förhållandet ratio – oratio har Hobbes fört en inträngande och intressant diskussion i sina politiskt teoretiska arbeten, men först med Quentin Skinners Hobbes-studie *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* (1996) har en grundlig analys av dennes växlande förhållningssätt till retoriken genomförts. Skinners analys ligger på läsarplanet vilket, förutom Hobbes' uttalanden om retoriken, även omfattar dennes egen retoriskt mättade framställning i Leviathan riktad till hans faktiska/tänkta läsare. Vad som emellertid saknas i Skinners analys är ett studium av retorikens plats på fiktionsplanet när Hobbes låter fiktionsfigurerna i naturtillståndet ingå ett (samhälls)kontrakt ("covenant") varigenom staten grundas. Är det ratio eller oratio som påverkar deras beslut att överge naturtillståndet för staten? Om dessa, givet Hobbes uppfattning att den mänskliga rationaliteten är enhetlig och allmän med konsekvensen att alla därför reagerar likadant på samma stimuli under likartade förhållanden gentemot sina likar i naturtillståndet, argumenterar endast i förlitan på det rationella argumentets egen bärighet för att grunda staten, då finns ett intrikat (och hittills outrett) spänningstillstånd mellan det intertextuella och det intratextuella planet, d.v.s. mellan läsarplan och fiktionsplan i Hobbes politiska teori. Den här hobbeska dubbelsynen på ratio – oratio utgör en intressant historisk pendang till aporiens problematik i artikeln. Dispositionen för idéskissen är följande: i avsnitt II görs en framställning av de väsentligaste grunddragen i retorikens teori varpå en retorisk läsning av klassikerurvalet följer i avsnitt III. I avsnitt IV görs en tentativ sammanfattning.

II Om retorik

Eftersom normativ politisk teori behandlar mjuka värden som exempelvis det goda eller rättvisa eller fria samhället utgör den ett tacksamt underlag varifrån argument och värderingar kan belysas ur motsatta synvinklar, *in utramque partem*, – från en annan sida –, med en term från retoriken. Därmed uppstår spänningar mellan texter varigenom retoriken får en spelplan för en arsenal av språkliga medel som används för att övertyga/övertala eller förkasta i fråga om vad som är det sanna/sannolika, det goda/det onda i argumenten för eller emot det som framställs som det goda eller rättvisa eller fria samhället. Retoriken blir då en fråga om val med bäring på framtiden (Kock 2008). En inskränkning i artikeln är att en fullödig retorisk läsning av de nämnda verken inte kommer att göras. Med Ockhams rakkniv i åtanke är det tillräckligt inom denna idéskiss' begränsade utrymme att påvisa aporian med ett mycket begränsat antal *exempla* på retoriska stilmedel.

Principerna för en rationell språkanvändning ägnades stort intresse i samband med uppsvinget för retoriken under renässanshumanismen och accentu-

erades i 1500- och 1600-talens mycket omfattande språkfilosofiska och -teoretiska diskussioner. Språkets minimiförutsättning fastslogs vara att det används i det kommunikativa samspelet mellan minst två människor. Det äger alltid rum i en bestämd situation och måste följa bestämda fundamentala regler för att vara funktionellt som dialogiskt och kognitivt instrument. Vidare att det någon säger i ett visst sammanhang har med saken att göra och att det som sägs är begripligt och ekonomiskt uttryckt. Ytterligare ett krav är att man menar vad man säger. Klarhet, *perspicuitas*, koncishet, *brevitas*, och sannolikhet (eg. det sannolika), *probabile*, var ledord för en framställning i såväl 1600-talets läroböcker i retorik som i Descartes' och Hobbes' språksyn när de sökte grunderna för säker kunskap. Men därutöver inskräpades att språket måste varieras och utvecklas med hjälp av olika figurer och ornament för att gripa åhörarnas eller läsarnas sinnen och känslor med största kraft. Sammantaget ställdes frågorna vem, vad, varför, var, när, hur, med hjälp av vad? för att ur olika perspektiv belysa ett ämne (Johannesson 2000:17).

Kort rekapitulerat baseras retorikens grundläggande struktur på en pro et contra-argumentation. Härvid utgick man från tre grundläggande språkgenrer: *genus iudiciale*, *genus deliberativum* och *genus demonstrativum*. Genus iudiciale rör en handling i det förflutna och innebär att *anklaga eller försvara* någon eller något. Syftet med talet eller texten är att förmå en domstol att avkunna en viss dom i ett brottsfall. Denna behöver inte innebära en dom rent juridiskt, utan kan även exempelvis avse att ett lands handling gentemot ett annat land skall ses som rättfärdig av den egna befolkningen.

Genus deliberativum åsyftar en handling i framtiden och innebär att *överväga* olika sätt att lösa ett visst problem och *råda eller avråda* åhörarna att välja ett av dessa alternativ. Urtypen för denna genre är de tal som hålls inför en politisk församling men äger givetvis tillämpning i en mängd andra situationer.

Genus demonstrativum gäller nutid och innebär att *prisa eller fördöma* en viss person eller företeelse men syftar också till att åhörarna ska instämma i ens egna värderingar och uppfyllas av samma beundran eller förakt som en själv (ibid:36f). För att något föregripa den kommande retorikanalysen kan man genast konstatera att litteratururvalet utan vidare sorterar under genren genus deliberativum med inslag av genus demonstrativum av varierande styrka.

Retorikens strävan att nå optimalt resultat innefattar även krav på talarens retoriska kompetens. Inledningsvis nämndes dels *pistis* som är inte minst viktigt för att en talare ska vara framgångsrik och kunna skapa en aura av tillit och förtroende kring sig själv och inför och inom ett auditorium, dels påverkansmedel som *logos*, *ethos* och *pathos* (Hellspong u.å:13f). *Logos* är en argumentation som bygger på förnuftiga argument, relevanta fakta och står för fakta-innehållet i ett argument vilket ska redovisas på ett tydligt och klagörande sätt. Det som sägs behöver inte vara sant men det måste framstå som rimligt eller sannolikt. Viktigt är också att talaren visar publiken sin karaktär och person-

lighet, sitt *ethos*, vilket kan vara avgörande för hur argumenten tas emot. Det gäller att försöka vinna åhörarnas förtroende och välvilja, *captatio benevolentiae*. För att ytterligare gagna sin sak måste talaren eller författaren eftersträva att väcka bestämda känslor eller affekter hos åhörarna genom en emotionellt laddad framställning, kallad *pathos*. Ofta kan det handla om att inge hopp eller fruktan och det tänks förstärka argumentationen oavsett språkgenre (ibid:18).

För att övertyga måste talaren eller författaren först och främst vädja till åhörarnas förnuft och kritiska omdömen. Retoriken tillgriper i det syftet de tre tidigare nämnda språkhandlingarna: dels att upplysa/undervisa, *docere*, som är relaterat till logos, dels att försöka vinna åhörarnas intresse, välvilja, förtroende eller sympati, vilket kallas att behaga, *delectare* (eller *conciliare*) och hör till *ethos*. Slutligen ska talaren också behärska konsten att väcka, röra och styra åhörarnas känslor, *movere*, vilket knyts till *pathos* (Johannesson a.a:19).

I samklang med respektive genre var det också viktigt att beakta *decorum* (Cicero 2007:§70). Detta begrepp innebär att en talare eller författare skall anpassa sig och sitt tal eller text till de rådande normerna, konventionerna och reglerna för att inte väcka anstöt och göra publiken avogt inställd. *Decorum* förekom i olika typer av material såsom brevkorrespondens, böndagsplakat, offentliga dokument (Österberg 2007:187) och likpredikningar liksom i inledningarna i till exempel politiskt filosofiska skrifter. I det sistnämnda fallet kan något av den här tekniken för självpresentation illustreras med Hobbes' ytterst retoriktunga *Leviathan* (1651). Dedikationen i verket är belysande. Snabbt uppvisas ödmjukhet, *humiliatio*, för att på ett tidigt stadium fånga läsarens välviliga intresse. Det sker genom att han förminskar sig själv för att göra läsaren gynnsamt inställd så att den kommande argumenteringen lättare accepteras, i synnerhet som den i hans fall är kontroversiell. Hans *ethos* framhävs när han tämligen modest, välbalanserat och utan åthävor framhåller, *docere*, det viktiga och relevanta i sina argument, logos, för att främja och upprätthålla en fredlig regim och för att förhindra att dess auktoritet ifrågasätts. Ett annat inslag är att han vill framhålla sin neutralitet mellan de parter som antingen förespråkar en för stor frihet eller en för centraliserad makt (Hobbes a.a:75). Inte heller vill han såra någon utan målsättningen är att åstadkomma fred bland medborgarna (ibid). Med de här skrivningarna vill han skapa tillit, *pistis*, hos läsaren genom att framhäva att han är ojävig och inte ägnar sig åt att vare sig propagera för skumma särintressen eller vilja så split. Så långt passar Hobbes' självpresentation väl in i det retoriska mönstret, men i ett viktigt avseende bröt han mot tidens *decorum* i och med att hans naturrätt är en helt inomvärldslig konstruktion i motsats till den dominerande kristna naturrätten.

När ett retoriskt tal ska utarbetas krävs för det första att man söker efter lämpliga argument. Detta kallades på latin *inventio* som betyder både "finnande" och "uppfinnande" (Johannesson a.a:15). För det andra att talet struktureras på ett sådant sätt att dess kraft att övertyga förstärks. Den uppbyggnad-

den kallas *dispositio* och efter en från Cicero normerande indelning av talets uppbyggnad – och varje del i den har sin funktion i processen att övertyga/övertala – finns först en inledning, *exordium*, vari åhörarna förbereds för talet med syfte att skapa en gynnsam stämning som redovisats ovan beträffande ethos m.m. Därefter följer själva sakframställningen, *narratio*, som skall vara kort och klar men nödvändigtvis inte sann utan snarare sannolik. Nästa fas är en indelning av argumenten, *partitio*, som innehåller de punkter i vilka en tes eller påstående, *argumentatio/propositio*, indelas. I nästa led följer en argumentering vari talaren ger den egna ståndpunkten största grad av sannolikhet, *confirmatio*. På detta följer talarens övertagande av en kritikerroll gentemot den egna positionen och framför tänkta invändningar m.m. vilka därefter bemöts och tillbakavisas av motargument. Den här strategin kallas *refutatio*. Till sist kommer avslutningen, *conclusio* (eller *peroratio*). Den är en sammanfattning, *recapitulatio*, av det föregående och ger också utrymme för en uppvisning i vältalighet för att väcka känslor hos åhörarna och mobilisera stöd för den egna saken (ibid:60ff).

I tredje fasen vid utarbetandet av ett tal kommer *elocutio* som innebär att argumenten från *inventio* och strukturerade under *dispositio* utformas språkligt med olika stilmedel för att förhöja deras slagkraft (ibid:34). I den klassiska retoriken inskräptes att språket måste varieras och utvecklas med hjälp av olika figurer eller ornament för att gripa åhörarnas sinnen och känslor med största kraft. Ett levande bildspråk behövdes därför. Till de retoriska stilmedlen som används för att förstärka och åskådliggöra de rationella argumenten hörde troper och ord- och tankefigurer. Vossius (*Elementa Rhetorica*, 1639) listar en mängd av dessa som avses tjäna ändamålet att pryda ett tal och förhöja dess slagkraft. Troperna katalogiseras i fyra huvudtyper: *metafor*, *metonymi*, *synekdoke* och *ironi*, samtliga med underavdelningar. De avser ord som används på ett annat sätt än i sin ursprungliga betydelse. I klassikerurvalet är det främst de två förstnämnda troperna som förekommer. Av ord- och tankefigurer finns det en mängd varianter. Här görs ett mycket begränsat urval. En av tankefigurerna är *antites*, motsats, som löper tematiskt genom de undersökta texterna. En annan figur i dem är *allusionen*. Då anspelar man på och återkallar andra tal eller händelser eller tankar som någon sagt eller skrivit tidigare. Med det vill man legitimera den egna ståndpunkten och de egna handlingarna i nutiden genom att låta den gamla innebörden anpassas till ett nytt sammanhang. Slutligen kan nämna liknelse, *similitudo*, och jämförelse, *comparatio*.

Ett centralt element för ett tals retoriska funktion är *locus communis*, ”allmän plats”, varmed avses en typ av argument som antas vara retoriskt lämpliga som utgångspunkt för att övertyga i en viss fråga och situation. Hit kan räknas allmänt omhuldade moraliska principer, politiskt korrekta uppfattningar eller politiska strömningar i tiden (Hägg 1998:102). Ett aktuellt exempel i den

svenska politiska debatten är ”arbetslinjen”, för snart ett par decennier sedan fungerade ”den enda vägen” på samma sätt.

Slutligen kan nämnas att även den moderna argumentationsanalysen bygger på en pro et contra-argumentation, men den har ett helt annat förhållningssätt till språket än retoriken. Argumentationsanalysen beskriver och värderar argumenten, t.ex. i en debatt på dagspressens ledarsidor, för att pröva hållbarheten och relevansen i en argumentation, d.v.s. de logiska relationerna mellan tes, argument och premisser prövas inom ramen för en syllogism. Språket som medel för att övertala, förföra o.s.v. ligger således helt utanför dess studieområde. Detta är emellertid den retoriska argumentationsanalysens fält. Här analyseras en argumentations ståndpunkter, skäl och förutsättningar i stället för dess interna logiska struktur (Hellspong u.å.:118ff). I korthet innebär det för det första att studiet riktas in på att undersöka hur ståndpunkt, skäl och förutsättningar samverkar för att nå önskat resultat, d.v.s. de retoriska relationerna mellan dessa element. De här elementen bottenar i subjektiva egenheter som föreställningar, känsloupplevelser o.dyl. och objektiva som kontextberoende, t.ex. av det politiska opinionsläget (ibid.:118f). Viktigt är då att se till argumentationens syfte och funktion men också till bakomliggande drivkrafter (ibid.:120). För det tredje uppfattas en argumentation som en process. Den retoriska argumentationsanalysen tar m.a.o. fram dynamiken i retoriken när olika parter argumenterar utifrån de skäl de anför för sina ståndpunkter i avsikt att t.ex. övertala/övertyga en valmanskår (ibid). I motsats till detta är den logiska argumentationsanalysen statisk och oberoende av kontext (ibid).

III Retorik och politisk filosofi

III:1 RAWLS

Med Nozick som ett sällsynt undantag är modern politisk filosofi inte uttalat emotiv till karaktären till skillnad från andra politiska genrer som exempelvis det politiska talet eller den politiska pamfletten eller partiprogrammet. Den eftersträvar inte heller att väcka känslor hos läsaren utan lägger framställningen på ett analytiskt och resonerande plan; logos och docere och inte pathos och movere är normen för framställningen. Men det oaktat är den att betrakta som retorisk text eftersom den dels arbetar persuasivt för att nå förväntade effekter på läsaren, dels likaväl som andra (politiska) texter är såväl impregnerad av en situationskontext som i stora drag är strukturerad efter retorikens mönster. Samtidigt matas texten med framför allt av troper som metafor och metonymi för att stödja argumenteringen. Följaktligen är politisk filosofi likaväl som andra typer av politiska texter inordnad under det pragmatiska syftet att kontrollera andra med hjälp av språket för att skapa nya kognitiva mönster. Därmed utgör

den ett inlägg i en strid utkömpad mellan olika aktörers uttryckta intressen och värden på den politiska diskursens konkurrerande arenor.

Ett av de viktigaste politiskt filosofiska verk som skrivits de senaste decennierna är John Rawls' *A Theory of Justice* (1972). Receptionen har varit omfattande. I ideologiskt avseende anses hans rättviseteori utgöra ett stöd för den socialliberala välfärdsstaten. Det övergripande temat är att fastlägga vilka förutsättningarna och procedurerna är för att grundlägga en opartisk rättvisa. Argumentationen byggs upp i retoriskt hänseende av bland annat *antitesen*, motsatsen, som grundläggande retorisk tankefigur. Dess kritiska udd är i första hand riktad mot utilitarismen. De försök som hittills gjorts att bemöta denna nyttofilosofi sorterar han under beteckningen intuitionism. Då denna samling skilda rättviseidéer saknar en sammanhängande teori på grund av att den innehåller motstridiga principer kan den inte ge vare sig tillfredsställande teoretiska lösningar eller praktisk vägledning när principer kommer i konflikt med varandra (Rawls a.a:34f). Därför kan den inte skapa ett alternativ till utilitarismen och mot den bakgrunden är hans ambition att finna en prioritetsordning mellan olika principer vilka via en procedur för hur detta ska kunna uppnås leder fram till en universell rättviseidé enligt vilken fördelningen i samhället ska struktureras (ibid:10). Utgångspunkten är en hypotetisk kontraktssituation, en *ursprungsposition*, där individerna resonerar sig fram till och enas om vilka de universellt tillämpbara principer för rättvisa är som bör reglera ett samhälles grundläggande institutioner. Principerna definieras som att en samhällsordning är rättvis om den dels skapar största möjliga och lika frihet för alla, dels bara accepterar sådana skillnader som främjar de sämst ställda.

Även vid en begränsad intertextuell läsning finner man snabbt en del retoriska typdrag i Rawls' framställning. Språkhandlingarna växlar mellan *genus deliberativum*, det politiska talet, som här uppfattas som rekommendation av den egna teorin, och *genus demonstrativum*, klandret av utilitarismen och konkurrerande idéer för att vara bristfälliga. Framställningens struktur motsvarar i stora drag en klassisk *dispositio*. Inledningsvis ett *exordium* präglat i huvudsak av ett ganska modest *ethos*, lätt färgat av *humiliatio* för att inom ramen för *decorum* fånga intresse och välvilja hos läsaren, *captatio benevolentiae*. Generöst erkänner han förtjänsterna hos utilitarismens äldre klassiska företrädare men samtidigt hävdar han att hans rättviseteori är överlägsen den dominerande utilistiska traditionen (ibid:viif). Ändå vill han tona ner originaliteten i sitt arbete. Ambitionen stannar vid att tydliggöra de grundläggande dragen i en alternativ rättvisuppfattning som finns i undertexten i kontraktstraditionen och som kan utarbetas vidare (ibid:viii).

Därefter följer själva sakframställningen, *narratio*, vilket i det här fallet innebär en framställning av teorin med argument, *argumentatio/propositio*, vilka prövas för och emot, *confirmatio* och *refutatio*. Slutligen följer *peroratio*, den sista delen i den klassiska taldispositionen då talaren avslutar sitt tal.

Avslutningen bör innehålla en *recapitulatio* (återuppräknig) av talets viktigaste delar samt ofta en känslomässig uppmaning att sluta upp kring budskapet, antingen det är en teori, en handlingsplan eller en norm (ibid:577ff)

I stilmässigt hänseendet är Rawls' text mycket måttlig, stilen är torr och saklig utan överraskande stilmedel vilket givetvis beror på stilmässiga konventioner rörande den språkliga framställningen av en vetenskaplig text. Likväl finner man en hel del retoriska stilmedel såsom troper och tankefigurer. Av troperna är det metaforer och metonymier som används. Hit kan hänföras begrepp som *ursprungsposition*, *samhällskontrakt*, *okunnighetens slöja*, *reflektivt equilibrium*, *differensprincip*, *naturlig rättvisa*, *social nytthet* som också är några av de mest omdiskuterade termerna i rawlsdiskursen. Det bör för tydlighetens skull betonas att attributiva bestämningar också kan vara metaforiska, så spelar "naturlig" i metaforen naturlig rättvisa på den positiva klang attributet har för att ge en bild av någonting äkta eller sant eller intuitivt uppfattat, det vill säga *res pro re*. Beträffande ursprungspositionen är det inte en entydigt metaforisk bild. Den kan vara en liknelse, *similitudo*: ursprungspositionen är som, eller liknar en kontraktssituation i naturtillståndet, men den kan också vara en metonymi och då vara en mer konkret omskrivning för naturtillståndet. Även en trop som *synekdoke* som låter delen representera helheten, *pars pro toto*, kan passa i sammanhanget. I övrigt kan sägas att i jämförelse med Hobbes retoriska framställning i Leviathan så tillgriper Rawls aldrig ironier eller liknande stilgrepp utan tonen är resonerande.

Till tankefigurerna kan räknas de ofta förekommande stilmedlen jämförelse, *comparatio*, och motsats, *antites*, vilket framgår av hans uttalande att: "/---/ for the most part I try to work out a substantive theory of justice. Comparisons and contrasts with other theories, and criticisms thereof now and then, especially of utilitarianism, are viewed as means to this end" (ibid:ix).

Betydligt mer komplicerat blir det att ringa in det intratextuella planets språkliga egenskaper på grund av Rawls' reduktionistiska personteckning. I ontologiskt avseende, alltså ursprungspositionen, antar han att människorna är fria och därmed moraliska personer.

De är alltigenom resonerande varelser som med rationella argument söker nå ett begrepp om vad det goda innebär. För att komma dithän måste de vara fria, rationella och värderingsmässigt neutrala för att kunna välja den objektivt bästa lösningen i det avseendet att den inte gynnar eller diskriminerar någon. Således införs institutionella gränser för att hindra att var och en ska kunna förfäktat principer som är till fördel för en själv. Med rationalitet menar Rawls standarduppfattningen i samhällsteorin (ibid:143) varför han följaktligen postulerar att individerna är rationella i den bemärkelsen att de i valet mellan olika principer väljer det alternativ som de i en ursprunglig situation av jämlikhet skulle acceptera som det som bäst främjar deras individuella intresse (ibid:142). För att förhindra godtycklighet i priorietsordningen, vilket skulle bli följden om

var och en konstruerade principer som skulle gynna en själv, vill Rawls komma fram till en för alla giltig och av alla accepterad rättvis princip. Därför försätter Rawls individerna med metaforens hjälp bakom en okunnighetens slöja, *veil of ignorance*, varmed han avser att de i ursprungssituationen är helt okunniga om substantiella fakta om sig själva (och associationen till Adams och Evas oskuldsfulla tillstånd i Edens lustgård innan de åt av kunskapens träd ligger nära till hands). Ingen av dem känner till vare sig sin plats i samhället, sin klasstillhörighet eller sociala status. Inte heller sin förmögenhet i form av fördelning av naturliga tillgångar som intelligens eller styrka. Ytterligare, ingen vet sin uppfattning om det goda (vilket torde krocka med rekvisitet att människan är en moralisk varelse) eller inslagen i ens rationella livsplan, inte heller sin psykologiska disposition tänkt som riskbenägenhet eller fallenhet för pessimism eller optimism. De känner över huvudtaget inte till de speciella omständigheter som gäller deras samhälle i ekonomiskt och politiskt avseende, inte heller dess civilisations- eller kulturnivå, inte heller vilken generation (eller kön) de tillhör (men hur vet de att de befinner sig i en "original position"?). Trots den realitetsförlust det innebär att vara helt kontextlös vet de att de måste skydda sina friheter, bredda sina möjligheter och förbättra sina resurser för att främja sina mål (ibid.:143). Som många kritiker påtalat, i synnerhet feministiska, är deltagarna i den ursprungliga positionen omöjliga att skilja från varandra då deras enda urskiljbara egenskaper är att de helt igenom är resonerande och opartiska varelser (d.v.s. män). De tänker identiskt lika, kommer fram till samma rättvis princip och på så sätt kan en individ representera alla övriga med resultatet att det i ursprungspositionen bara finns en person bakom okunnighetens slöja (Moller Okin 1989:90). Ur kommunikativ synvinkel finner man här ingen beslutsprocess vilken skulle kunna utgöra ett spänningsfyllt underlag för en serie retoriska situationer utan vad som återstår efter all reducering är ett monologiskt förhållande (en invändning mot detta är om de uttrycker sig olika, vilket skulle motsäga Moller Okins tes). Rawls glider förbi att fastställandet av såväl prioritetsordningen som procedurförfarandet är resultat av argumentationer i retoriska situationer präglade av maktrelaterade kombinationer av "decision making" och "non-decision making".

Men Rawls låter den alla individerna i sig subsummerande individen helt enkelt tala för sig själv, men antar man ändå att ursprungssituationen är befolkad av ett flertal individer föreligger en serie monologer under ett helt igenom uttalat samförstånd. Med utgångspunkten i uppfattningen om en enhetlig rationalitet framställs på sätt och vis rättvis principen som lika demonstrerbar som de naturrättsliga principer som exempelvis Hobbes postulerade för fiktionsfigurerna. Ratio, inte oratio, är mottot.

Efter denna radikala reduktion av mänskliga erfarenheter och förväntningar som givetvis måste slå igenom i ordförråd och begreppsapparat, vad finns i så fall kvar av kognitiva referensramar och medvetandehorisonter för dessa mono-

logiskt resonerande individer som samtidigt befinner sig i ett "reflective equilibrium"? Rawls ifrågasätter om ett sådant balanstillstånd kan existera men antar att det finns en enhetlig personlighetsstruktur och att de principer som kännetecknar en persons överlagda bedömning därför är desamma som kännetecknar en annan persons. Han tar vidare för givet att de i stort är desamma för dem som befinner sig i ett "reflective equilibrium", och om inte, att deras bedömningar skiljer sig efter endast ett fåtal huvudlinjer i traditionella doktriner, vilket han inte finner vara problematiskt (ibid:50). Men i själva verket har Rawls byggt in en uppsättning kognitiva spänningar i teorin som försätter den i ett paradoxalt tillstånd. Inte bara han och hans läsare utan även teorins fiktionsfigurer måste ha ett utvecklat språk för att kunna förstå och formulera teorin även om den bara är en abstrakt konstruktion. Teorin läst som en process (vad annars?) med övergång från en ursprungsposition via reflektivt equilibrium till differensprincipens samhällliga förverkligande i en "av alla accepterad rättvisepincip" rymmer en mängd retoriska situationer i vilka beslut fattas för eller emot någonting, exempelvis utilitarismen och egoism. Men de specifikationer Rawls listar som kännetecknen för individerna bakom okunnighetens slöja visar att de saknar minne vilket innebär att inga lagrade erfarenheter kan hämtas. De lever i ett kognitivt vacuum, i ett abstrakt nu utan vare sig historia eller föreställbar framtid. Med hjälp av vilken kognitiv materia kan de över huvudtaget skaffa sig en uppfattning om vad det goda är eller om vad differensprincipen går ut på? Antar man att språket är tankens översättare måste man på grund av den kognitiva reduktionen fråga sig dels inom vilka kognitiva referensramar individernas "reflective equilibrium" uppträder, dels vilken omfattning deras språk egentligen har i fråga om vokabulär, begreppsbyggnad och föreställningskraft i detta nuets smala kognitiva näs mellan ett förgånget och ett kommande.

Något svar finns inte från Rawls' knapphändiga diskussion om språket. Hans grundantagande är att detta utgör en struktur. På samma sätt som han antagit att det finns en enhetlig personlighetsstruktur och en, något så när, enhetlig moraluppfattning så antar han också att språket bygger på en grundläggande syntaktisk och grammatikalisk struktur (i stil med 1600-talets *les grammaires*?) eller åtminstone att det finns ett samförstånd om dessa som gör att människor kan förstå varandra (ibid:49). Vidare utgår han från en deskriptiv språkteori (ibid:404) samt refererar till talaktsteorin (ibid:405). Relaterat till meningen i värdeomdömen antar han att en konstant beskrivning av "det goda" illokutivt kan användas antingen för att prisa eller ge råd (ibid). Det förefaller vara en envägskommunikation då han inte beaktar perlokutiven, den andres reaktion, utan tycks utgå från att den svarar mot avsikten bakom illokutiven och att lokutiven samtidigt är semantiskt entydig. Språket framställs därmed inte bara som deskriptivt utan på något sätt som att talakten är något som medför givna reaktioner helt oberoende av situationskontext. Även om talaktsteoretikerna negligerar retoriken som meningsskapande element i sam-

manhanget så härrör ju ändå samspelet mellan illokutiv – lokutiv – perlokutiv i praktiken ofta från argumenterande utsagor och responser i situationsbundna sammanhang.

Min slutsats efter en intratextuell läsning är att Rawls' kognitivt avskalade och abstrakt rationella fiktionsfigurer inte skulle kunna övertyga varandra vare sig om den opartiska rättvisepincipens nödvändiga förutsättningar eller dess förtjänster. Rawls använder själv retoriska stilmedel för att övertyga läsaren medan man beträffande fiktionsfigurerna som rationella och nästan okroppsliga varelser måste tvivla på omfattningen av deras språkförmåga. Som en från läsaren antropologiskt väsensskild kropp använder de åtminstone inte retorik för att kunna övertyga varandra om giltigheten i Rawls' rättviseteori utan tycks hamna i en ren solipsism. I den mån det är möjligt att fastställa en retorisk kvalitet på det intratextuella planet torde argumenteringen utgå från logos och språkhandlingen vara *docere*. Med de komponenter som Rawls anser känneteckna språket uraktlåter han att beakta språkets meningsskapande funktion, att det är en serie handlingar med retorikens persuasiva förmåga i argumentationen. Det strider samtidigt mot hans egen språkliga praktik i *A Theory of Justice* hur retoriskt renskalad han än försöker framställa sin teori. Han har ändå inte överbryggat aporian utan laborerar med två olika språknormer och därmed är teorins trovärdighet som rationell konstruktion punkterad.

III:2 NOZICK

En av rawlsreceptionens främsta kritiska verk, åtminstone i fråga om genomslagskraft i samhällsdebatten för att inte tala om i förd politik, är Robert Nozicks arbete *Anarchy, State, and Utopia* (1974). Liksom Rawls' arbete följs även här i stora drag den klassiska retorikens disposition på det intertextuella planet. I början med *exordium* presenteras temat som är att från nyliberal utsiktspunkt – ideologiska honnörsord är rättighet, valfrihet och frivillig överenskommelse – avge en skarp kritik av alla stater med inbyggda målsättningar men främst av välfärdsstatens fundamentala solidaritetsprincip. Bland dess försvarare vänder han sig i synnerhet mot Rawls' uppfattning att statlig fördelningsspolitik är försvarbar. Det innebär, menar Nozick, att den tar resurser från en del för att ge till andra. Detta är en kränkning av människors genuina rättigheter över sig själva och berövar därmed välfärdsstaten dess legitimitet.

I ett viktigt avseende skiljer sig Nozicks ethos till karaktären märkbart från Rawls', och som det kommer att visa sig, även från Habermas'. Han är den som är främmande för värdet av *humiliatio* och *captatio benevolentiae* som påverkansfaktor. I stället är hans ton raljerande och polemisk mot dem som inte vill acceptera hans utgångspunkter och slutsatser (Nozick a.a.:ix), och han framställer sig gärna som en fritänkare som med sitt verk tänks chockera genom att slå hål på etablerade föreställningar om välfärdsstatens vällovliga funktion och berättigande (*ibid*). Det finns här med andra ord starka inslag av *pathos* och

movere vilket gör hans framställning mycket emotiv till karaktären i motsats till Rawls' och Habermas' arbeten. Ett av många bevis för det är diatriben i bokens slutrader, peroratio, där det heter:

The minimal state treats us as inviolate individuals, who may not be used in certain ways by others as means or tools or instruments or resources; it treats us as persons having individual rights with the dignity this constitutes. Treating us with respect by respecting our rights, it allows us, individually or with whom we choose, to choose our life and to realize our ends and our conception of ourselves, insofar as we can, aided by the voluntary cooperation of other individuals possessing of same dignity. How *dare* any state or group of individuals do more. Or less (ibid:333f; Nozicks kursivering).

Filosofiskt stöd för hans kritik är Kants tankegång att ingen människa får utan eget samtycke offras eller användas som medel för någon annans måluppfyllelse. Den tanken är fortsättningsvis ledmotivet för hans argumentation till fördel för frivilligheten som norm för mellanmänskligt handlande. Med retorikens terminologi kan det betecknas med *inventio* då det är det argument som bäst ska övertyga läsaren om det rättfärdiga i hans kritik av välfärdsstatens fördelningspolitik. Kring det temat anför Nozick argument för och emot, *confirmatio* och *refutatio*. och här är jämförelse, *comparatio*, och motsats, *antites*, ofta förekommande inslag. Exempelvis ställer han *antitetiskt* valfrihet mot solidaritet, den minimala staten mot välfärdsstaten under trycket av ett valfrihetspatos som förutskickar en frivillighet vid alla ingångna relationer mellan individer varigenom statens intervention kan reduceras till att upprätthålla och garantera några fundamentala skydds- och rättsåtgärder inom ramen för en minimal stat. Språkhandlingarna växlar mellan *genus deliberativum* och *genus demonstrativum* och i jämförelse med Rawls och Habermas flödar Nozicks argumentering av en mängd retoriska stilmedel, främst tankefigurer som liknelser, *similitudo*, och troper som *metaforer* och *metonymier*. Hit kan man bland annat räkna *state of nature*, *invisible hand*, (*ultra*)*minimal state*, *border crossing*, *market*, *experience machine*, *design device*, *filter device*, *night watchman*, *patterned principles*, *dominant protective agency*, *theoretical route*, *the smorgasbord conception of utopia*, *principle of compensation*. Därutöver fyller han på argumentationen med utrop, *exclamatio*, och retoriska frågor, *interrogatio*, vilket framhäver pathos och movere.

Också i ett par andra avseenden skiljer sig Nozicks framställning från de två andra författarnas. Dels för han ingen egentlig diskussion om människans rationalitet (varken "reason" eller "rationality" finns upptagna i indexet), dels saknas en diskussion om språket. De här bristerna i en kontraktsteori som förutsätter närvaron av åtminstone två kommunicerande deltagare som ska komma överens om någonting, får märkliga konsekvenser vid en *intratextuell* läsning. Emellertid sägs likväl kännetecknen på människans rationalitet vara att hon kan använda abstrakta begrepp och inte faller för omedelbara stimuli

(ibid:48). Vidare kan hon formulera långsiktiga livsplaner samt styra sitt beteende efter principer som avgör vad ett gott liv är för henne själv och andra (ibid:49). Det är med hjälp av sådana förmågor människan kan välja att ingå i olika kontraktuella sammanhang som svarar mot hennes preferenser. I en typisk formulering skriver han att: "In the case of societies, the result of the design process is a description of one society, obtained by people (or a person) sitting down and thinking about what the best society is. After deciding, they set about to pattern everything on this model." (ibid:313), och fortsätter att "given the complexity of interpersonal institutions and relations, and the complexity of coordination of the actions of many people, it is enormously unlikely that, even if there were one ideal pattern for society, it could be arrived at in this a priori /---/ fashion." (ibid).

Mellan de två citaten har Nozick gjort en snabbskiss av människans psykologiska och emotionella egenskaper och andra förmågor med vilka människor konfronteras med varandra och ingår relationer (ibid:71f), men han nämner aldrig de kommunikativa förutsättningarna för detta – under vilka situationella och kommunikativa förhållanden ingås alla frivilliga överenskommelser och hur bestäms t.ex. de moraliska "side-constraints" eller "border-crossing acts"? Det sistnämnda handlar bland annat om de moraliska omständigheterna för kompensation av risker, och kompensations- och riskfrågorna förefaller mig motsvara en typ av problematik som återfinns i många av Nozicks diskussioner och vilka skulle kunna värderas efter paradiastolens ombeskrivning av moraliska begrepp och värden. Utan svar på sådana frågeställningar får man nu nöja sig med att de fiktionsfigurer som vill grunda ett samhälle sitter kommunikationslösa och tänker ut planer för hur detta ska se ut varefter de beslutar sig att mönstra det efter den modell de kommit fram till. Då de enligt Nozick kan styra sitt beteende efter principer som avgör vad ett gott liv är, uppstår frågan hur de fått kännedom om dessa principer utan att ha diskuterat med dem som antingen kommit fram till samma modell eller förkastat den. Å ena sidan finns latent i hans framställning en idealistisk föreställning om en ren idévärld som plötsligt ger sig tillkänna under tankeprocessen. Men i de möten vilkas närvaro han antyder finns implicit en mängd potentiellt retoriska situationer för samtal, dialog, konfliktlösning och beslutsprocesser eftersom han å andra sidan menar, som citaten ovan visar, att det är osannolikt att man omgående skulle kunna enas ens om det bara funnes ett idealt samhällsmönster. Och senare skriver han att han inte anser att det finns en uppsättning principer som är tillräckligt uppenbara för att accepteras av alla och är precisa nog att utgöra en oomtvistad vägledning i speciella situationer eller vara heltäckande för alla uppkomna situationer (ibid:330). Av den anledningen anser han inte heller att politiken kommer att vittra bort i en minimal stat eftersom politikens komplexitet skulle skapa svårigheter att passa in i dess föreskrifter (ibid).

Trots att Nozick förutsätter en mängd retoriska situationer i samband med

frivillighetens olika kontraktsförhållanden lyser emellertid språkets roll i kognitions- och kommunikationsprocesserna helt med sin frånvaro. Mycket kortfattat visar en intratextuell läsning att Nozicks egen språkförmåga och mycket retoriska stil med vilka han vill övertyga läsaren saknar motsvarighet hos fiktionens kontrahenter. Vem ska dessa kunna övertyga? Även Nozicks arbete illustrerar alltså paradoxen mellan det intertextuella och det intratextuella planet när retoriken utgör en dimension av språkets meningsskapande förmåga.

III:3 HABERMAS

Den rationaliseringsprocess Max Weber talade om som den instrumentella rationalitetens objektifiering av individen, har avlat en mängd anomalier, vilket givit upphov till uppfattningen att vi nu sedan några decennier skulle leva i en tid av upplösning. Denna tid har fått den generella beteckningen postmodernism medan dess lingvistiskt inriktade filosofer benämns poststrukturalister (Lyotard, Derrida, Foucault m.fl. och deras filosofiska inspiratörer Nietzsche och Heidegger). Under den rubriceringen är det filosofiska ledmotivet att dödförklara alla metaberrättelser varav det från Upplysningen och Franska revolutionen inledda "moderna projektet" är den främsta måltavlan. Den postmodernistiska innehållsförteckningen upptar loci communes som "förnuftets kris", "subjektets desintegration", "värdenas heterogenitet", "samhällsvetenskapernas representationskris" o.dyl. Begrepp som sanning och objektivitet är nedmonterade, de är "lokala" eller situationsbestämda egenskaper.

Mot denna och annan förnuftskritik har Jürgen Habermas föresatt sig att med en teori om det kommunikativa handlandet återupprätta ratio som riktninggivande centrum för mänskligt handlande. I *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) lanserar han en diskursiv utopi vars förutsättning är en rationalitet vilken bildar det kommunikativa navet för en samtalsituation där deltagarna eftersträvar att nå samförstånd, *Verständigung*, med varandra i stället för den enes underkastelse under den andre. Det är således inte den sedan Descartes dominerande rationella subjektssynen som är föremål för hans upprättelse inför den postmodernistiska dekonstruktionen utan en socialt bestämd rationalitet baserad i vardagsspråkets funktionsätt. Analytiskt förankrar han detta i Austins språkaktsteori ur vilken han efter en omtolkning av förhållandet mellan illokutiv och perlokutiv härleder den rationella förutsättningen för det kommunikativa handlandet.

Även detta arbete är intertextuellt retoriskt mättat och som övriga här behandlade arbeten är det i stor utsträckning uppbyggt efter de grundläggande språkhandlingarna genus deliberativum och genus demonstrativum. Exempelvis ställs en kritik av den målinriktade rationaliteten, instrumentell eller strategisk, mot den kommunikativa rationaliteten, systemvärlden mot livsvärlden. I det inledande exordium presenterar han sitt ärende och blottar sitt ethos. Hans framställning här skiljer sig inte mycket från Rawls'. De filosofiska

föregångarna såväl kritiseras för sina brister som lovordas för sina insatser var- efter han anger vilka brister hans eget arbete vill råda bot på, allt framställt med ett ethos som karaktäriseras av ett på ytan sakligt och anspråkslöst sätt. I uttrycket återknyter han fortsättningsvis likväl till den klassiska retorikens användning av ornamenta i form av troper som liknelser och metaforer. Några exempel på de senare är *kommunikatives Handeln, instrumentelles Handeln, Systemwelt, Lebenswelt, (innere) Kolonisation* vilka ställs mot varandra som tes – antites stöttade av inventio. Värt att nämna är också att Habermas använder modeller i argumentationen (t.ex. a.a.:I:20) vilket, som nämnts, utgör retoriska inslag i en argumentation. Ett tema för Habermas' analys är det instrumentella/strategiska rationalitetsbegreppet som kännetecknar handlandet i de existerande samhällena under kapitalismen. För att synliggöra den samhälleliga karaktären av detta produktionsförhållande använder han sig av tes – antites- greppet i form av de konnotativt laddade metaforena systemvärld och livsvärld. På så sätt kan han spela på motsatserna i associationen till systemets rigida, byråkratiska och ekonomiska strukturer samt imperativa maktutövning och livets "naturliga" spontana och fria men av alienation hotade yttringar i livs- världen. Mellan de två världarna sker en enkelriktad förmedling från den förra till den senare och med det metaforiska begreppet kolonisation vill han ge en bild av den penetration av ojämlika maktrelationer, politiska och ekonomiska, som systemvärlden utsätter livsvärlden för i syfte att kontrollera och behärska den. Den främsta skärningspunkten för system- och livsvärldarnas samman- träffande förlägger Habermas till arbetslivets område där exploateringen av livsvärldens arbetskraft sker för att upprätthålla och reproducera systemvärldens fortvaro med dess kontroll- och maktfunktioner (Habermas a.a.:II:49off).

Kolonisationen utspelar sig också på språkets område. Förutsättningarna för kommunikation är språket men det brukas oftast för att den starkare ska kunna behärska och kontrollera den svagare. Det används för underkastelse redan i det vardagliga samtalet där det finns en mängd begränsningar av ett fritt meningsbyte på grund av skillnader mellan samtalsparterna i fråga om status, makt, förmåga att påverka, tillgång till tvångsmedel o.s.v. Men då den för systemvärlden typiska instrumentella kommunikationen koloniserar livsvärlden utesluts möjligheten att komma fram till en rationellt grundad konsensus i livs- världen. Mot detta hierarkiska förhållande ställer Habermas en fiktiv konstruktion för en ideal samtalssituation under vars förlopp debattdeltagarna, höjda över kalkylerade egen- och särintressen, fritt anför sina skäl och motskäl. Som resultat därav låter de sig övertygas av det bästa argumentet, d.v.s. det rationella argument om vilket det råder konsensus.

Han vänder sig mot uppfattningen att språkets funktion vilar på dess representativa egenskaper (ibid I:375) och hävdar och underbygger i stället uppfattningen att språkets grundläggande egenskap är dess kommunikativa förmåga. Den föregår såväl språkets instrumentella som strategiska former vilka känne-

tecknar det målinriktade handlandet. Med ett sådant avses att en person i första hand eftersträvar att nå ett efter ändamålet tillräckligt preciserat mål och väljer medel som syns bäst under förhandenvarande omständigheter. Måluppfyllelse definieras som att det önskade tillståndet i världen inträder som i en given situation kan åstadkommas kausalt genom målinriktat handlande eller underlåtelse att handla (ibid I:384f). Mot detta ställer han det kommunikativa handlandet uttryckt som ett interpersonellt förhållande med språkligt samförstånd mellan parterna i sikte (ibid I:377f).

Ett sådant föreligger när de deltagande aktörernas planer för handling inte samordnas över individuella kalkyler för framgång utan över handlingar för samförstånd. Detta, samförståndet, finns inneboende i det mänskliga språket som dess telos (ibid I:387). På den grunden avvisar han följaktligen Webers uppfattning att den enskilde individen såväl är ett målinriktat handlande subjekt som befinner sig i och agerar i en monologisk situation (ibid I:385).

I stället för det resultatnriktade handlandet som primärt syftar till egoistisk måluppfyllelse följer deltagarna i det kommunikativa handlandet sina individuella mål under villkor att de kan avstämma sina handlingsplaner vis à vis den andre på basis av att de nått enighet om definitionen av den förhandenvarande situationen. En konsensus om den senare är, menar Habermas, väsentlig för att kunna göra de nödvändiga tolkningar av utsagor som krävs för det kommunikativa handlandet (ibid I:385). Det ur retorisk synpunkt intressanta med det här resonemanget är att Habermas för in situationen, och samförståndet om dess beskaffenhet, som ett helt centralt underlag för att en utsaga ska ha anspråk på giltighet och kunna tolkas korrekt. I en passus skrivs att det kommunikativa handlandet är ”/---/ auf situative Kontexte angewiesen, die ihrerseits Ausschnitte aus der Lebenswelt der Interaktionsteilnehmer darstellen” (ibid I:376), och ytterligare att ”/---/das kollektive Hintergrund- und Kontextwissen von Sprechern und Hörern die Deutung ihrer expliziten Äußerungen in außerordentlich hohem Maße determiniert.” (ibid I:449). Som citaten visar förs en av retorikens grundläggande förutsättningar för möjligheten att påverka in, nämligen kontextberoendet, men det är inte tänkt som en specifik situations omgivande tidsrumsliga påverkansfaktorer utan som det bakgrundsvetande och den kännedom om sammanhanget, som parterna i den kommunikativa situationen besitter sedan tidigare från sin livsvärld. Retoriken som en konst för stunden utesluts därmed.

Handlingsrationaliteten enligt Habermas' teori ligger i att nå gemensam förståelse. Tvärtemot det gängse rationalitetsbegreppet definierar han detta i stället som när en talares yttrande uppfyller de villkor som är nödvändiga för att nå det illokutionära målet att med åtminstone en samtalspartner göra sig förstådd om något (ibid I:29 passim). Processen dit måste uppfylla villkoren för ett rationellt motiverat accepterande av innehållet i ett yttrande. Med det avser han att talarens språkakt lyckas när en lyssnare godtar dess innehåll genom att

med ett "ja" eller "nej" ta ställning till dettas anspråk på giltighet (ibid I:387). Samförstånd kan alltså ur språkaktens synpunkt endast klarläggas med ledning av illokutiven, och ett försök till samförstånd lyckas bara när talaren uppnår det nämnda illokutionära målet (ibid I:394). Det förutsätter i sin tur att talaren bland annat är ärlig i sina avsikter så att lyssnaren kan hysa tilltro till det sagda (ibid I:413). På den grunden avvisar han giltigheten i Austins version av talakts-teorin eftersom denne inte beaktar att illokutiven kan åstadkomma perlokutiva effekter bakom vilka ligger en talares bedrägliga avsikter. Talaren syftar då till att nå en effekt som ligger utanför illokutivens manifesta innehåll (ibid I: 393 passim). Därför är enligt Habermas en interaktion i vilken åtminstone en av deltagarna vill framkalla en perlokutiv effekt med sin språkhandling ett uttryck för ett strategiskt handlande (ibid I:396). Sådana effekter av ett yttrande kan vara reaktioner som visar sig bero på skräck, oro, tvivel, missmod m.m. och är därför ett tecken på en strategisk avsikt i interaktionen. De är resultat av avsiktliga handlingar eller vad han kallar teleologiska handlingar som den som yttrar något företar sig för att med hjälp av illokutivens s.a.s. framgång påverka andra i en bestämd riktning (ibid I:393f). En sådan "erfolgeorientierte Handlung" är det närmaste han kommer ett retorikbegrepp utan att nämna det (ibid I:385). Sammanfattningsvis menar Habermas att perlokutiven måste ses som en speciell klass av strategiskt interaktion och att illokutiven därvid är ett medel insatt i ett sammanhang kännetecknat av teleologiskt handlande (ibid I:395). En asymmetri kommer under sådana förhållanden att råda mellan den som talar och den som lyssnar där den senare inte är klar över illokutivens innebörd eller att den är dold (ibid).

Habermas' botemedel mot språkets instrumentella och strategiska användning i, och som göder, asymmetriska relationer är således att språkets grundförutsättning för att fungera måste vara att den ene förstår vad den andre menar, att båda parter kommer fram till en gemensam innebörd av det som sägs (ibid). Först då är ett fritt meningsutbyte möjligt, och därifrån är det möjligt att uppnå en rationell konsensus såväl om faktaförhållanden som om värden och normer. Den ömsesidiga förståelsen är vägen till mänsklig befrielse, och via det kommunikativa handlandet kan man uppnå en universell kunskap och rationalitet (ibid I:400). Därmed avvisar han alla idéer om att sanningen kan formuleras i argument vilkas genomslagskraft beror på tidsrumsliga förhållanden och/eller på vilka åhörarna/läsarna är.

Sammanfattningsvis kan sägas att på det intertextuella planet är även Habermas' teori retoriskt mättad och i stort sett i samma avseenden som gäller de övriga politiska teoretikerna. Det finns därför ingen anledning att på nytt gå in på de enskilda retoriska elementen.

Betydligt mer komplicerad blir en intratextuell läsning av Habermas' språkaktsanalys. Som jag förstår hans omfattande och ganska komplicerade analys så argumenterar han med retorikens språk för att logos måste vila i ratio

och inte stöddas av oratio, att docere och inte movere eller delectare är stilar-ten. Utan att han använder termen retorik är det uppenbart att han inte vill se relationen mellan talare och lyssnare, mellan illokutiv och perlokutiv, som ett retoriskt förhållande. Illokutiven måste enligt honom förstås som den komponent som specificerar vilket giltighetsanspråk en talare reser med sitt yttrande men också hur och för vad denne framför det (ibid I:375f). Det visar sig emellertid snabbt att frågan om *hur* ett yttrande framförs inte alls handlar om dess retoriska sida utan snarare om huruvida avsikten med illokutiven är mål-inriktad eller samförståndsorienterad. Hans analys av illokutivens instrumen-tella impregnering för att åstadkomma perlokutiva effekter leder till ett indi-rekt avvisande av såväl retoriken som påverkansfaktor som meningsskapande instrument.

Osäkrare måste slutsatsen bli angående retorikens roll i förhållande till den samförståndsorienterade illokutiven. Huruvida en talare med ett faktue-llt eller normativt yttrande kan nå samförstånd med lyssnaren utan att ha byggt upp sitt yttrande på retoriska element som t.ex. loci communes, metaforer o.s.v., därom är Habermas tyst. I de många illustrerande exempel (evidentia) han ger på olika typer av språkhandlingar saknas emellertid retoriska grepp.

Jag kan då med visst fog påstå att det i hans konstruktion av den ideala samtalssituationen antas att det varken finns eller behövs någon retorisk fram-ställning för att övertyga om eller förkasta giltigheten av ett yttrandes innehåll eller av Habermas' egen teori. Argumentationen mellan parterna vilar inte bara på ett transparent, semantiskt entydigt språk utan utspelar sig också på en av maktanspråk oanfrätt diskussionsnivå.

Trots stora skillnader i övrigt påminner Habermas' teori *till ambitionen* om 1600-talets många språkprojekt. Oavsett om dessa handlade om att konstruera ett artificiellt eller ett idealt eller vetenskapligt språk eller polyglotta lexikon förenades de dåtida språkforskarna i målsättningen att genom konsensus om ords och begrepps eller konstruerade teckens betydelse bekämpa den tidens många motsättningar och stridigheter för att återupprätta fred, harmoni och ordning. En av språkkonstruktörerna, John Wilkins (tillika en av grundarna av Royal Society), ansåg att tidens religiösa motsättningar mellan katoliker och protestanter berodde på språkliga missförstånd.

Det finns också en viss affinitet mellan kontrakssituationen i Hobbes' teori och Habermas' ideala samtalssituation. Trots radikalt annorlunda rationalitets-begrepp i övrigt framgår att fiktionsfigurerna med hjälp av ett glasklart språk baserat på logos och docere kan nå demonstrerbara grundläggande principer för samhällsbildandet, och för en teori om det goda samhället, antingen det baseras på den naturrättsliga principen *neminem laedere* d.v.s att inte skada någon eller från utgångspunkten att samförstånd är språkets telos.

IV Sammanfattning

Mitt texturval visar entydigt att på det intertextuella planet följer det politiska teoretiserandet, även det nutida, en hel del av den klassiska retorikens struktur. I exordium uttrycker de ett ethos för att skapa intresse och förväntningar för den fortsatta framställningen och formulerar där också sitt övergripande tema. De grundläggande språkhandlingarna genus deliberativum och genus demonstrativum används också. I det första fallet kritiserar eller uttalar sig författarna positivt om andras teorier samt rekommenderar procedurer och/eller hur man ska handla för att nå ett visst mål antingen det handlar om att grunda staten eller nå vissa mål inom samhällets eller statens ramar. I det andra fallet påvisar man brister eller förtjänster i befintliga teoribildningar. I båda avseendena spänner framställningen över en argumentation mellan tes och antites vilka i sin tur stöds av olika argument, inventio. Andra oundvikliga retoriska inslag är confirmatio och refutatio vilka laddats med olika troper, främst metaforer men även liknelser förekommer. Man finner också exempla och evidentia. För de moderna författarna gäller dessutom att deras strävan är att till stilen följa docere och inte movere och att de använder logosargument och inte pathosargument.

Oavsett skillnader i övrigt över tid i fråga om mängden och arten av utsmyckande stilmedel – Hobbes använde t.ex. nästan ett tiotal troper som spände över olika nyanser mellan ironi och förakt – har jag givit några belägg för att även politiskt teoretiska arbeten är retoriska i sin framställning.

Slutligen det intratextuella planet där läsningen på grund av sin metakritiska touche är bekymmersam. Med undantag för hos Nozick kännetecknas fiktionsfigurerna i samtliga författares teorier av en rationalitet i kontraktssituationen som i sitt språkliga uttryck bottenar i en deskriptiv språksyn varvid språket som meningsskapande handling via retoriken blir helt frånvarande. Författarna använder själva retorik för att övertyga, förkasta o.s.v. men avhänder fiktionsfigurerna samma språkliga möjlighet. Som Ankersmit sammanfattar är Rawls' politiska filosofi det bästa exemplet på hur den västerländska filosofin alltid försökt dölja eller neutralisera sin metaforiska natur (Ankersmit a.a.:170). På läsarplanet har varken Rawls eller de övriga lyckats med detta, men denna ambition projiceras på fiktionsplanet. Där har de förutsatt en abstrakt antropologisk varelse som ett uttalande av Quintilianus skulle kunna ge en ironisk anstrykning: *"/---/ a man addressing a group of sapientis wholly unaffected by envy, partiality or prejudice will find little scope for eloquence.*" (cit. hos Skinner a.a.:95).

Min undran i inledningen vilka konsekvenserna av retorikens paradoxala ställning mellan läsar- och fiktionsplanen blir för konstruerandet av och trovärdigheten i politisk teori sedd som argument för en tes, har jag här inte försökt besvara utan bara velat lyfta fram. Eller förtjänar paradoxen ingen vidare uppmärksamhet utan kan avfärdas med ett "Jaha, än se'n då?". Men nog torde

det motsägelsefulla i retorikens närvaro på läsarplanet men dess frånvaro på fiktionsplanet utgöra ett problem för konstruerandet av politisk teori. Och då, på vilket sätt, med vilka konsekvenser? Oavsett vad svaren blir på dessa frågor tycks de här filosoferna ur kognitionssynpunkt laborera med två skilda typer av antropologiska varelser: en som ska övertalas/övertygas, läsaren, av en som är berövad förmåga att övertala/övertyga, fiktionsfiguren. Ytterligare en fråga blir därför om fiktionsfigurerna måste besitta tillräckliga kognitiva egenskaper för att hypotetiskt kunna förstå sin egen författares teori för att denna skall vara trovärdig eller funktionell som åskådningsexempel för den drivna tesen och som uppmaning till handling. Eller utsätts trovärdigheten i deras teorier som rationella konstruktioner för en imploderingsrisk? För att bredda frågeställningen och lyfta den till ett generellt plan kan man formulera följande kunskapsteoretiskt intressanta fråga: Finns det modeller som är sådana att de inte, explicit eller implicit, innehåller resonerande personer?

Överhuvudtaget kan inte den politiska kommunikationen uppfattad som dynamisk process, från vardagens praktik till teorins abstraktionsnivå, förstås med enbart beteendevetenskapligt eller positivistiskt grundade metoder. Så utgör t.ex. en beslutsprocess i själva verket en kedja av retoriskt laddade situationer och teoriförfattandets skapelser är en serie persuasiva handlingar knutna till den processen.

Litteraturförteckning

- Ankersmit, F. R., 1993. "Metaphor in Political Theory", in Ankersmit, F. R. & Mooij J. J. A. (eds.), *Knowledge and Language*, Volume III, Metaphor and Knowledge. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Bourdieu, Pierre, 1997. *Kultur och Kritik. Anföranden av Pierre Bourdieu*. 2:a upplagan. Göteborg: Daidalos.
- Cicero. *De Oratore*. Kompendium. Avdelningen för klassiska språk, Stockholms universitet 2007.
- Edelman, Murray, 1988. *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Habermas, Jürgen, 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I – II, Handlungsrationaltät und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag.
- Harding, Susan (ed.), 1987. *Feminism & Methodology*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hellspong, Lennart, (u.å.). *Argumentationens retorik*. Kompendium. Södertörns högskola.
- Hellspong, Lennart, 2012. *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur.
- Heradstveit, Daniel, 1992. *Political Rhetoric*. NUPI, Norsk Utenrikspolitisk Institutt, 1992:460.
- Hesse, Mary B., 1993. "Models, Metaphors and Truth", in Ankersmit, F. R. & Mooij J. J. A. (eds.), *Knowledge and Language*, Volume III, Metaphor and Knowledge. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Hobbes, Thomas, 1651/1981. *Leviathan*. London: Penguin English Library.
- Hägg, Göran, 2001. *Praktisk retorik*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Johannesson, Kurt, 2000. *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Kock, C., 1997. "Retorikkens identitet som videnskap og uddannelse", *Rhetorica Scandinavica*, 1/1997.
- Kock, C., 2008. "Choice is Not True or False: The Domain of Rhetorical Argumentation", *Argumentation*, Volume 23, Issue 1, s. 61-80.
- Moller Okin, Susan, 1989. *Justice, Gender, and the Family*. New York: Basic Books Inc. Nationalencyklopedin, www.ne.se.
- Nelson, John S., 1998. *Tropes of Politics. Science, Theory, Rhetoric, Action*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Nozick, Robert, 1974/1990. *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Basil Blackwell.
- Rawls, John, 1972/1980). *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Skinner, Quentin, 1996. *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vossius, 1639. *Elementa rhetorica*. Kompendium. Avdelningen för klassiska språk, Stockholms universitet, 2007.
- Österberg, Eva, 2007. *Vänskap: en lång historia*. Stockholm: Atlantis.

Översikter och meddelanden

Vem äger makten i parlamentet?

Anne-Marie Pålsson

Sammanfattning

Sverige har ett mäktigt parlament, kanske det mäktigaste i den demokratiska världen. I avsaknad av alla de viktiga instrumenten för horisontell maktindelning har all offentlig makt samlats i riksdagen. Det är dock inte liktydigt med att de svenska riksdagsledamöterna är inflytelserika i motsvarande grad. I vad mån så är fallet bestäms av en rad faktorer, inte minst av valsyste­met. Men också riksdagens internt etablerade arbetsformer är viktiga för vem som i praktiken utövar de befogenheter riksdagen har tilldelats. Syftet med detta arbete är att med användande av några enkla teoretiska redskap, som utvecklats inom nationalekonomi, analysera hur den interna strukturen påverkar ledamöternas agerande.

1. Inledning

När den nya grundlagen infördes 1974 samlades all offentlig makt i riksdagen. Riksdagen fick ensam uppgiften att stifta lag, bestämma vilka skatter som skall tas ut och hur de skall användas och utse den som skall leda regeringsarbetet.

Denna internationellt sett unika koncentration av makt till parlamentet motiverades av att folkets uppfattning, såsom den gestaltade sig på valdagen, skulle få fullt genomslag i allt politiskt beslutsfattande. Inga domstolar skulle få hindra lagstiftningsprocessen, ingen andra kammare fördröja den och inga folkinitiativ utmana den genom egna förslag. Riksdagen ensam omvandlar folkets vilja till praktisk lagstiftning.

Att riksdagen tilldelades alla maktbefogenheter är emellertid inte liktydigt med att motsvarande makt samlats hos riksdagens ledamöter. Det finns nämligen inget givet samband mellan ett parlaments styrka och parlamentarikernas. Svaga parlament, i bemärkelsen parlament med begränsade

befogenheter, kan mycket väl kombineras med starka parlamentariker och tvärtom.

För att förstå detta behöver riksdagen ses på ett mera abstrakt sett: som en institution som tilldelats en knippe befogenheter. Men riksdagen utövar inte självt dessa befogenheter utan det gör de människor som bär upp institutionen och ger den liv. Riksdagens förmåga att självständigt utöva sin makt blir därmed beroende av riksdagsledamöternas förmåga till självständigt agerande.

En analys av riksdagens maktutövning måste därför inbegripa mer än en analys av de befogenheter som riksdagen formellt tilldelats. Den måste också innehålla en analys av hur dessa befogenheter utövas och av vem. Här spelar riksdagens interna struktur en viktig roll. Den innehåller komponenter som riksdagens arbetsformer, regler för utnämningar och fördelning av uppdrag, regler för användningen av de ekonomiska resurser som tillförs riksdagen, partigruppernas organisatoriska ställning m.m.

Syftet med denna artikel är att med använ-

dande av några teoretiska redskap, hämtade från nationalekonomi, analysera sambandet mellan riksdagens interna struktur och utövandet av makt i riksdagen. Det bör betonas att syftet inte är att ge en fullständig beskrivning av riksdagens ställning i styrelseskicket utan är begränsat till att söka identifiera och förklara några av de beteendemönster som jag tyckte mig se under mina åtta år i riksdagen.¹

Fokus är på belöningssystemet och ambitionen är att visa dess betydelse för den enskilde ledamotens sätt att fullgöra sina grundlagsenliga uppgifter som lagstiftare, granskare av makten och bestämmande av statens budget. Den interna strukturens betydelse i sammanhanget består i att det är den som bestämmer vem som kontrollerar belöningssystemet och med det förutsättningarna för ledamotens agerande.

2. Den teoretiska modellen

Utgångspunkten för analysen är den representativa demokratin. I Sverige sker delegeringen av offentlig makt till riksdagen genom ett proportionellt valsysteem med ”*röstning på parti med möjlighet för väljarna att avge särskild personröst*” (RF 3 kap, 1§).

Med val på parti blir riksdagsledamöterna partiernas ombud – inte väljarnas. Detta är en väl känd och fullt medveten konsekvens av det svenska styrelseskicket, där de politiska partierna getts en central roll. Med denna konstruktion reduceras riksdagsledamöternas uppdrag till att kodifiera beslut som deras respektive parti fattat snarare än att självständigt bedöma vilken position som skall gälla i de frågor riksdagen beslutar om.

Riksdagsarbetet handlar emellertid sällan om de övergripande frågorna som behandlas av partiernas högsta beslutande organ, utan de frågor som tar merparten av riksdagens tid i anspråk gäller lagstiftning på väl avgränsade områden.

Sådana frågor är nästan aldrig föremål för diskussioner i partiernas högsta beslutande organ. De är för det första tekniska – i juridisk mening – till sin natur och lämpar sig därför föga för de mera ideologiska sammanhangen. De innehåller för det andra sällan partipolitiskt sprängstoff utan är mestadels av detaljkaraktär, låt vara att detaljerna ändå kan ha stora konsekvenser på det aktuella området. De kräver för det tredje löpande uppmärksamhet, varför partiernas högsta beslutsfattande organ skulle tvingas vara ständigt samman kallade för att kunna besluta om dem i rimlig tid.

Innebörden av den svenska formen av representativ demokrati kan därför bättre beskrivas såsom att de principiellt laddade frågorna bestäms av partiernas högsta beslutande organ medan de löpande frågorna delegeras till de av partiet utsedda ledamöterna i riksdagen.

Hur denna implicita återföring av beslutskraft till riksdagen skall tolkas är dock inte klar. Innebär den att de enskilda riksdagsledamöterna formar partiets ståndpunkt tillsammans eller är ledamöterna också här ett ombud för någon annan?

I syfte att besvara frågan används en teoretisk modell för riksdagsledamöternas agerande som utvecklats inom nationalekonomi.² Dess utgångspunkt är att politiker är rationella så till vida att egenintresset antas vara styrande för deras handlande. De politiska beslut de träffar bestäms därför främst av egenintresset, kanske inte alltid, men tillräckligt ofta för att antagandet om rationalitet

2 Inom en särskild gren av nationalekonomi – Public Choice – har utvecklats redskap för att förstå den politiska logiken och vilka drivkrafter den skapar. Den person som främst förknippas med detta arbete är den amerikanske ekonomiprofessorn James Buchanan och för sina insatser på detta område belönades han 1986 med ekonomipriset till Alfred Nobels minne. En lättillgänglig beskrivning av forskningsområdet ges i Tullock (1994). En mera statsvetenskapligt inriktad analys av denna företeelse gavs emellertid långt tidigare i Downs (1957).

1 Se Pålsson (2011). Liknande iakttagelser återfinns i Isberg (1999).

fungerar som en rimlig beskrivning av politikers agerande.

Vad ledamoten antas vilja uppnå för egen del är makt. Men makt innehåller olika komponenter och kan betyda olika saker för olika individer. Den makt som i första hand brukar avses är den oinskränkta rätten att bestämma – men den är bara få förunnad. För en riksdagsledamot handlar det om en mera begränsad form av makt som sträcker sig från rätten att kunna utöva visst inflytande över politikens innehåll, bestämma vem som skall få uttala sig i en viss fråga, få skriva under en debattartikel, företa en resa utomlands till vilket vin som skall serveras på julfesten.

Makt låter sig sålunda inte beskrivas på ett entydigt sätt. För att en teoretisk modell som grundar sig på antagandet att riksdagsledamoten agerar för att maximera sin makt skall vara meningsfull måste en mätbar variabel, som fångar upp och beskriver makt, identifieras.

I den politiska världen gäller positions-makt. Det är inte vad ledamoten är, vad han kan, vilka erfarenheter han har som ger honom makt och inflytande utan vilken position han verkar ifrån. Den som har den ”rätta” positionen har tilldelats den implicita rätten att bestämma hur det skall vara och vad som skall gälla på det område som positionen avser.

Detta gäller även riksdagsledamöter. Att bara vara riksdagsledamot ger inte någon reell makt. För att få något inflytande måste ledamoten avancera uppåt i gruppen och det gör han genom att erövra de attraktiva positionerna.³

Man kan spekulera i varför positioner är

så viktiga i partiernas riksdagsgrupper, då dessa av de flesta betraktas som platta organisationer, närmast av kollegial natur. Det finns självfallet många förklaringar, men den jag vill framhäva är kopplad till formen för beslutsfattandet. I riksdagens partigrupper används mycket sällan voteringsinstrumentet för att bestämma vilken linje som skall gälla. Istället gäller någon form av förhandlingar som inte alla ledamöter deltar i utan bara de som fått uppgiften att företräda ett visst kollektiv.⁴ För det måste vederbörande ha tilldelats en viss position.

Annorlunda hade det förhållit sig om beslutet tagits via voteringar. Då väger varje röst lika mycket och personer med attraktiva positioner har inte mer att säga till om än de utan. Då är det istället förmågan att övertyga andra om en viss uppfattning som avgör vilken position gruppen slutligen bestämmer sig för.

Till detta skall läggas att positioner rent generellt är attraktiva och förmodligen inte viktigare i politiken än någon annanstans i samhället. Med position följer inte bara vissa rättigheter utan också ekonomiska förmåner av olika slag, vilket även gäller i riksdagen.

Strävan efter makt kan därigenom över-sättas till en mera lättdefinierad och lättmätt variabel: den att uppnå fler och/eller tyngre positioner. För att renodla terminologin kommer fortsättningsvis den som äger rätt att utdela positioner att benämnas uppdragsgivare. Rätten att bestämma vem som skall inneha olika positioner betecknas med belöningsrätten. Uppdragsgivaren är med denna terminologi är alltså den som förfogar över rätten att belöna.

Den rationelle ledamoten kommer att agera på ett sådant sätt att han belönas med så många och så tunga positioner som möjligt. Uppdragsgivaren kommer med samma antagande om rationalitet att belöna de ledamöter som agerar på ett sådant sätt att hans nytta

3 Antagandet om att strävan efter makt via attraktiva positioner kan av vissa uppfattas som en alltför stark förenkling av verkligheten. Också strävan efter att påverka politikens innehåll och att bli omvald spelar en viktig roll. Men till skillnad från andra modeller, se exempelvis Davidsson (2006) bortser jag från dessa argument därför att positionerna är en förutsättning för att kunna uppnå dessa.

4 För en diskussion om voteringar vs förhandlingar, se Lewin (1996).

ökar. Drivkraften för ledamoten är därför att bete sig så att detta sker och lyckas ledamoten med detta ökar både hans egen nytta – stärkt maktposition – och uppdragsgivarens.

Uppdragsgivarens rätt att belöna kommer därigenom inte bara utöva ett starkt inflytande över ledamoten. Den har också en viktig disciplinerande effekt på ledamotens beteende och kan ses som ett redskap att kordinera ledamöternas intressen med uppdragsgivarens.⁵ Frågan om vem som är uppdragsgivaren blir därför central för utfallet av ledamöternas handlande.

3. Riksdagens interna struktur

I enlighet med idén om demokrati och folkstyrelse borde väljarna inneha rollen som uppdragsgivare, ty då ges de bästa garantierna för att de valda ledamöterna agerar på ett sådant sätt som bäst gagnar väljarna. Men i det svenska konstitutionella systemet innehar väljarna rollen som uppdragsgivare bara vid själva valögonblicket. Om ens då. Som följd av vårt bara svagt utvecklade personvalssystem, gäller valet parti och inte enskild ledamot.⁶ Den direkta kopplingen mellan den valde ledamoten och väljarna är därför mycket svag. I själva verket innehar väljarna i princip aldrig rollen som ledamotens uppdragsgivare, utan som det fungerar partiledaren. Att det förhåller sig på det viset beror inte bara på valsyste- met per se utan även på de interna strukturer som utvecklats i riksdagen.

Formellt ges alla 349 ledamöter samma

5 Detta resonemang bygger på principal agentteorin. Logiken bakom den är hur man skall förmå uppdragstagaren (agenten) att agera i uppdragsgivarens (principalens) intressen och inte i hans eget. Frågan aktualiseras av att principalen inte kan övervaka agenten fullt ut och säkerställa att agenten verkligen går principalens ärenden. Det är för kostsamt. En utförlig redogörelse för denna teoribildning finns exempelvis i Stiglitz (1992).

6 Det är ännu för tidigt att uttala sig om de långsiktiga effekterna av personvalssystemet, men erfarenheterna så långt tyder på att de varit rätt begränsade, se SOU 2007:68.

mandat och samma villkor att verka utifrån. Men i praktiken är riksdagen en hierarkiskt formad organisation där hierarkin har skapats av alla de extra uppdragen (positioner) ledamöter kan tilldelas. Det rör sig om hundratals för varje partigrupp. Vissa av uppdragen beslutas formellt av hela riksdagen såsom val av talman, utskottsordförande, ledamöter i de institutioner som står under riksdagen etc.⁷ I realiteten sker dock valen i riksdagens olika partigrupper genom att de personer som utses i riksdagens kammare har kommit på förslag från partigrupperna. Ledamöterna följer i kammaren bara de rekommendationer de fått av sina partigrupper.

Beslut om andra positioner tas i de enskilda partigrupperna. Ibland är hela partigruppen involverad. Detta gäller exempelvis utseende av valberedning och val av den inre kärna av ledamöter som förbereder och samordnar gruppens arbete. För det mesta är emellertid valen en uppgift för de personer som ingår i gruppens inre kärna. Fortsättningsvis kallas denna inre kärna för förtroenderåd.⁸ Först efter det att förtroenderådet fattat sitt beslut informeras hela partigruppen om det och då utan möjlighet att påverka det.

Förtroenderådet bestämmer också rangordningen i utskotten. Denna är särskilt viktig i de stora partierna som har många ordinarie ledamöter i varje utskott och att utses till partiets försteman är attraktivt. "Förstemannen" är partiets talesperson i de frågor utskottet hanterar och ges med det möjlighet att synas utåt i olika sammanhang. "Förstemannen" är den person som partiledningen kontaktar när det gäller hur partiet skall ställa sig/ställer sig i de frågor som hanteras av utskottet

7 Här ingår exempelvis Krigsdelegationen, Utrikesnämnden, Europarådets Svenska Delegation, OSSE, Riksbanksfullmäktige, JO, Riksrevisionen, Riksdagsstyrelsen m.fl.

8 Denna inre kärna av ledamöter finns i alla riksdagspartierna men har olika namn. Hos C kallas den för presidium, MP samordningsgrupp, S gruppstyrelse medan övriga partier kallar den för förtroenderåd.

ifråga. På så sätt stärks hans relation till partiledaren. "Förstemannen" är också den person som företrädare för de organisationer som vill påverka riksdagens beslutsfattande normalt först tar kontakt med. På så sätt kan förstemannens relationer med det omgivande samhället stärkas och utvecklas.

"Förstemannen" bestämmer också hur partiets arbete i utskottet skall gestalta sig. Frihetsgraderna är i allmänhet få och den viktigaste uppgiften handlar om vem av ledamöterna som skall ansvara för vilken fråga. Här gäller den implicita regeln att "förstemannen" tar de massmedialt mest spännande ärendena, därefter fördelas frågor på ledamöterna efter deras plats i utskottsgruppen. Partiets sisteman i utskottet får följaktligen nöja sig med det som blir kvar när alla andra tagit sina frågor.

GRUPPLEDAREN

Förtroenderådet spelar en viktig roll för hur positionerna fördelas men nyckelrollen innehas av gruppledaren. Dennes uppgift är att hålla ihop gruppen och företråda den utåt i alla de frågor som gäller ledamöternas uppdrag. Gruppledaren leder riksdagsgruppens arbete och fungerar som ordförande på riksdagsgruppens och förtroenderådets möten.

Av namnet att döma borde gruppledaren utses av gruppens ledamöter i slutna val. Så är emellertid i praktiken inte fallet utan gruppledaren utses – och avskedas – av partiledaren. Med denna konstruktion intar partiledaren rollen som gruppledarens uppdragsgivare och i enlighet med antagandet om den rationella ledamoten kommer gruppledaren att agera på det sättet som gynnar partiledaren och inte gruppen.

Med makt över gruppledaren kan partiledaren styra över alla positioner som fördelas i en riksdagsgrupp, ty gruppledaren kommer bara att föreslå personer som har partiledarens gillande, till innehavare av olika uppdrag. Allt annat vore irrationellt ur gruppledarens synvinkel.

Gruppledaren ingår också normalt i riksdagsstyrelsen om det parti han företräder är tillräckligt stort. Fördelningen av platserna följer nämligen strikt valresultatet. Ordförande för riksdagsstyrelsen är talmannen.

Riksdagsstyrelsen är riksdagsförvaltningens högsta beslutsfattande organ. Riksdagsförvaltningen är en egen administrativ myndighet med ett övergripande ansvar för arbetet i riksdagen. De viktigaste besluten som tas av riksdagsstyrelsen rör riksdagens arbetsformer och hur de resurser som skattebetalarna ställt till riksdagens förfogande skall användas.⁹

Genom att de ledamöter som ingår i riksdagsstyrelsen i praktiken utses av partiledarna, får partiledarna därmed kontroll över både riksdagens arbetsformer och användningen av den dryga kvarts miljard kronor som skattekollektivet årligen anslår till riksdagens ledamöter för att underlätta deras arbete.¹⁰

OSÄKERHET OCH BELÖNING

Med partiledarens kontroll över belöningssystemet i riksdagen ges denne närmast obegränsade möjligheter att bestämma vilka riksdagsledamöter som skall ges en mera framskjutna position än andra. Väljarnas uppfattning om ledamoten – hur många kryss han fick i valet – spelar här en helt underordnad roll.

Hade partiledaren fullständig information om ledamöternas egna ambitioner skulle uppgiften att belöna vara enkel. Positioner tilldelas ledamöter som är dugliga och som inte har för avsikt att underminera ledarens

9 Vilka ärenden som riksdagsstyrelsen behandlar vid sina sammanträden är dock inte känt för riksdagsledamöterna. Dagordningen offentliggörs nämligen inte i förväg. Däremot går det att ta del av protokollet i efterhand.

10 Man kan därför räkna med att det främst är partiernas intressen som bevakas och inte riksdagens. Tendensen att partierna i första hand ser till sina egna intressen har bl.a. diskuterats av von Sydow (1989).

ställning. Ty det kan förutsättas att det ligger i ledarens intresse att värna den egna makten.

Detta är dock inget realistiskt scenario. Informationen är inte fullständig – den är asymmetrisk.¹¹ Den enskilde vet mera om sina ambitioner än vad andra gör. Sålunda vet ledaren inte vilka i gruppen som har för avsikt att utmana hans makt. De som har för avsikt att göra så kommer nämligen att dölja sina avsikter. På något annat sätt kan inte en rationell utmanare att agera, ty i samma stund som hans avsikter blir kända, kommer ledaren att förpassa honom till en mera perifer plats i gruppen genom att frånta utmanaren hans uppdrag så långt det går.

Ledarens ”bestraffning” av utmanaren är rationell i två avseenden. Den gör det svårare för utmanaren att genomföra sina planer och den skickar en signal till de andra i gruppen att det inte är tillåtet att agera så att ledarens ställning undermineras. Därför är det rationellt för den potentielle utmanaren att dölja sina avsikter så länge som ledaren oinskränkt förfogar över belöningsrätten.

Att den illojale ledamoten döljer sina avsikter skapar emellertid problem för inte bara ledaren utan även för den lojale ledamoten. Hur skall denne visa för partiledaren att han verkligen är att lita på? Hur skall alltså ledaren kunna skilja den ene från den andre – veta vem som är lojal och vem som inte är det?

En riksdagsledamot kan visa lojalitet på olika sätt och de mest effektiva handlar om användningen av de grundlagsenliga instrumenten: rätten att väcka förslag, framställa interpellationer, frågor m.m. Lite tillspetsat kan man säga att ledamöter som är del av riksdagens regeringsunderlag visar ledaren sin lojalitet genom att avstå från att använda sig av dessa instrument. Ty varje enskilt utspel från en ledamot, som inte är sanktionerat av

partiledaren, tolkas av väljarna som ett ifrågasättande av ledarens uppfattning. Det är uppskattat av väljarna men avskytt av ledaren därför att ledaren uppfattar det som ett hot mot hans egen makt.

Detta vet alla rationella ledamöter och avstår därför från att använda dessa instrument. Detta gäller också de ledamöter som mera låter sig styras av ideologiska övertoner än av strävan efter makt (positioner). De inser att de idéer de verkar för inte kan förverkligas utan att ledamoten når en maktställning och för det krävs en anpassning till den rådande maktstrukturen.

Med strategin att bara belöna lojala ledamöter behöver partiledaren inte uttryckligen kräva total lydnad av sin partigrupp. Partiledaren får det ändå och väl att märka, får lojalt beteende från också de ledamöter som i grunden är illojala och inte vill annat än bli av med den sittande ledaren. Strategin att bara belöna lojala medarbetare är alltså ett fullt rationellt beteende och inte som brukar hävdas uttryck för ett svagt och omoget ledarskap.

GRUPPMÖTENA SOM EN ARENA FÖR SIGNALERING

För att utnämningarna skall fungera som ett effektivt styrinstrument måste transparens råda såtillvida att alla ledamöter måste få veta vem som belönas. Här spelar gruppmötena en central roll. De äger normalt rum varje tisdag under den tid då riksdagen sammanträder. Det officiella syftet med gruppmötena är att diskutera partiets politik och informera ledamöterna om enskilda sakfrågor och vilken position partiet tagit i dem. Men en väl så viktig uppgift handlar om att bygga relationer och signalera sina avsikter.¹²

11 Asymmetrisk information är ett problemområde som uppmärksammats länge. Se Akerlof (1970). För bland annat dessa insatser belönades Akerlof med ekonomipriset till Alfred Nobels minne 2001.

12 Teorin om signalering är en annan teoribildning av relativt sent datum. Teorin är nära länkad till den om asymmetrisk information och dess grundidé är enkel. Genom eget handlande kan en aktör signalera till alla andra sådan information som i annat fall inte är tillräckligt spridd. Detta analysredskap används särskilt ofta inom finansiell teori. Se Riley (1992).

Signaleringsinstrumentet är ömsesidigt. Partiledaren signalerar till gruppen vem han litar på. Detta sker när namnen på de ledamöter som belönats med ett nytt uppdrag läses upp på gruppmötena.

På detta viset blir uppdrag – även om de i sig inte ger innehavaren något inflytande alls – ändå en viktig komponent i det interna maktspillet. Ty många uppdrag signalerar att ledamoten har ledarens gunst. Ledamoten får därmed ett visst inflytande över sina kolleger, ty det viktigt att hålla sig väl med en som har ledarens öra. Han kan lägga fram ett gott ord om en kollega till ledaren – eller ett dåligt.

Ledamöter signalerar sina avsikter genom att bejaka varje ställningstagande från ledaren istället för att ge uttryck för den egna uppfattningen oavsett vad ledamoten egentligen tycker om ledarens förslag. Egna ställningstaganden kan vara ett tecken på illojalitet men behöver inte vara det och vad som gäller vet inte ledaren. Den säkraste strategin för ledaren blir därför att betrakta varje eget ställningstagande som uttryck för illojalitet och att agera därefter. Den som vill driva en annan linje än partiledaren måste ställa sig frågan vad som bäst gagnar egenintresset: att stå fast vid sina ideal (även om de inte har en chans att infrias) utan något inflytande alls eller ett mycket, mycket litet inflytande på bekostnad av att idealen överges. Den ledamot som inte vill få sin egen ställning försvagad kommer mest sannolikt att välja det senare alternativet.

Samma analys kan göras för frågor till ledaren. Ledaren vet inte om frågan till honom var sprungen ur genuin nyfikenhet från en lojal och vetgirig ledamot eller en signal från en som vill utmana honom om makten. Kan ledaren inte svara på frågan minskar nämligen hans auktoritet. Detta är också varje ledamot väl medveten om, däremot vet ledamoten inte vilken fråga som ledaren kan besvara och vilken han inte kan besvara. Den bästa strategin från den ledamot som vill signalera lojalitet är därför att inte ställa några frågor alls till ledaren, alternativt bara sådana med rent självklara svar. Frågor av mera kom-

plicerad karaktär skall ställas mellan fyra ögon i de fall de skall ställas alls.

I extrema lägen kan strävan att signalera lojalitet ta sig andra och mera obehagliga uttryck. Så sker när riktigt motsträviga ledamöter skall tvingas att "rätta in sig i ledet". I vardagligt tal brukar det kallas att partipiskan viner. Andra kallar det för att låta "kamrattricket" verka, men en mera rättvisande beskrivning av denna företeelse är vuxenmobbing. Då är det rationellt för varje ledamot som vill visa ledaren sin lojalitet att öppet och inför hela gruppen kritisera den motsträvige för att tvinga denne till underkastelse.

Gruppmötenas funktion som arena för att signalera sina avsikter får därmed konsekvenser för det politiska samtalet som är tänkt att äga rum där. Det uteblir! Den rationelle ledamoten ger upp den egna ståndpunkten och anpassar sig till gruppens väl utvecklade konsensuskultur. Så signalerar ledamoten sin lojalitet till ledaren.

4. Konsekvenser för riksdagsledamöternas arbete

Utifrån denna enkla modell byggd på följande antaganden: i) riksdagsledamoten är rationell och drivs av en strävan efter makt, ii) makt utövas med stöd av position, iii) partiledaren kontrollerar belöningsystemet och iv) informationen är asymmetrisk, kan mycket förklaras av det vi ser i politiken dag.

Det förklarar varför en politisk ledare omger sig med kamrater från det gamla nätverket. Genom att umgås länge med varandra vet man vilka av "vännerna" det går att lita på. Det förklarar varför en ledamot som vill vinna makten gör klokt i att behålla denna ambition för sig själv. I samma stund som den blir känd måste ledaren bestraffa utmanaren. Det förklarar varför en nyutträd ledare måste byta ut det tidigare inre kabinettet mot sina egna lojala medarbetare och varför en ledare hellre inhämtar råd och synpunkter från anställda tjänstemän än från sina partivänner. Tjänstemännen kan ledaren avskeda – därför måste

de vara lojala mot ledaren. Det förklarar varför de stora partierna – M och S – är mera toppstyrda och mindre tillåtande än de mindre partierna.¹³ Osäkerheten avseende de egna ledamöternas ambitioner är större där än i de mindre partierna.

Det förklarar varför politiker som beskylls för att vara fega bara agerar rationellt. Strukturen är sådan att den som går emot ledaren är borta från maktspelet. Det förklarar också varför det, ur strategisk synvinkel, är bättre att rekrytera personer till riksdagen som bara har svaga alternativa inkomstmöjligheter än de som har goda karriär- och inkomstmöjligheter utanför politiken. Det kostar mindre att köpa de förras lojalitet än de senares.

Denna enkla modell genererar också några resultat som rör riksdagens funktionssätt. I starkt förenklade termer innebär de att det är rationellt för riksdagens ledamöter att avstå från att använda de redskap som de tilldelats av grundlagen för att utföra sitt uppdrag, förutsatt att detta inte godkännts av partiledaren. Detta gäller oavsett om det handlar om egna initiativ eller egna bedömningar av de förslag regeringen lämnar till riksdagen. Sker någon analys och diskussion av de förslag riksdagen skall besluta om sker den i så fall någon annanstans än i riksdagens partigrupper.

Att testa dessa påståenden är svårt, närmast omöjligt, men en fingervisning om relevansen i dem kan man dock få av att exempelvis mäta antalet motioner som väckts av enskilda ledamöter med anledningen av en proposition från regeringen.

En ytlig analys ger vid handen att detta är mycket ovanligt, särskilt om ledamoten ingår i regeringsunderlaget. Frånvaro av väckt motion behöver emellertid inte vara uttryck för en tysthetskultur utan kan också vara ett tecken på det omvända. Så är fallet om ledamoten kunnat lämna sina synpunkter och fått dem beaktade under processen fram till den färdiga propositionen.

Tillhör ledamoten oppositionen i riks-

dagen kan utrymmet för självständigheten undersökas genom att mäta antalet enskilda motioner som väckts i en fråga där ledamotens parti lämnat in en kommitté- eller partimotion. En enskild motion signalerar då att ledamoten inte har för avsikt att följa partilinjens. Inte heller detta beteende är vanligt förekommande.

Lika rationellt är det för ledamoten att anpassa sin granskning av regeringsmakten till hur det parti som ledamoten representerar förhåller sig till den. Tillhör ledamoten regeringsunderlaget är det rationellt att inte utöva sin kontrollmakt. Ledamoten kommer därför att avstå från att utnyttja de kontrollinstrument som står till hans förfogande. För att illustrera hur det förhåller sig med den saken har jag beräknat hur många interpellationer ledamöterna i genomsnitt väckt per mandatperiod i oppositionsställning respektive som del i regeringsunderlaget. För miljöpartiet och vänsterpartiet har istället perioden som stödparti till regeringen urskilts. Att just interpellationer valts beror på att de är ett relativt skarpt kontrollinstrument.

Detta visas i *tabell 1* och det är slående hur ledamöternas egen granskning av statsråden, mätt på detta sätt, påverkas av vilken position partiet befinner sig i. I opposition är intensiteten relativt hög: 10-15 interpellationer per ledamot och mandatperiod. Som del i regeringsunderlaget upphör däremot granskningen nästan helt. 1-2 interpellationer per ledamot och mandatperiod och notera att detta gäller oavsett vilket parti vi talar om. I själva verket är bilden förbluffande samstämmig över partierna, möjligtvis med undantag för V och M. Medan de moderata ledamöterna rent generellt tycks vara bara måttligt roade av att kontrollera regeringsmakten – mycket få interpellationer – verkar det motsatta råda för vänsterpartiets ledamöter.

De ledamöter som ingår i regeringsunderlaget i riksdagen ser sig uppenbarligen inte som regeringens ”motpart” utan snarare som en del i regeringen. Riksdagens granskning begränsas därför i praktiken till den som

13 Se Barrling Hermansson (2004).

Tabell 1. Antal väckta interpellationer per ledamot och mandatperiod 2002–2010.

Parti	Oppositionsställning	Regeringsunderlag	Stödparti
S	14,2	0,8	
M	7,4	0,5	
FP	13,6	1,7	
KD	11,7	2,1	
C	13,2	1,7	
MP	11,4		6,1
V	17,4		6,0

Källa: Riksdagen och egna beräkningar

utförs av oppositionen. Men då den sällan kan samla en majoritet av riksdagen bakom sig, försvagas riksdagens granskande funktion.

5. Riksdagens arbetsformer

Att det svenska valsystemet begränsar ledamöternas handlingsutrymme är uppenbart. Men ledamöternas osjälvständighet har förstärkts av de arbetsformer som etablerats i riksdagen med den sammantagna effekten att partiledarna ensamma kontrollerar belöningssystemet där.

Åtminstone fyra faktorer förklarar detta. För det första är partiernas riksdagsgrupper inga egna juridiska personer utan är helt integrerade i sina partier. De har därmed ingen egen plattform och inga egna regelverk att verka utifrån. Frågan om riksdagens juridiska ställning utreddes relativt nyligen och då framkom att Sverige avviker från vad som gäller i flertalet andra europeiska länder där partigrupperna organiseras som egna juridiska personer i syfte att tydliggöra deras särskilda ställning.¹⁴

Med den svenska ordningen upprätthölls sålunda ingen tydlig gräns mellan de politiska partierna och deras riksdagsgrup-

per. Det märks bland annat av att allt fler av de av partierna avlönade tjänstemännen har sina tjänsterum i riksdagens lokaler med en i realiteten fri tillgång till all den service som riksdagen erbjuder. Flera av partiernas parti-sekreterare avlönas också av riksdagen genom att de samtidigt med detta uppdrag upprätthåller det som riksdagsledamot.

För det andra betalas de ekonomiska medel som skattekollektivet anslår för riksdagsarbetet i sin helhet till partierna och inte till riksdagsgrupperna. Anmärkningsvärt nog sker detta också utan att det finns några regler för hur dessa medel får användas.

Riksdagsgrupperna och riksdagsledamöterna förfogar alltså inte över några egna ekonomiska resurser utan hänvisas till de som partiet förfogar över. I detta avseende skiljer Sverige sig också från den ordning som gäller i praktiskt taget alla andra länder.¹⁵

Att det förhåller sig på detta vis är en naturlig följd av att riksdagsgrupperna inte är organiserade som egna juridiska personer: de svenska reglerna tillåter bara att juridiska och/eller fysiska personer får stå som mottagare av statliga pengar. En mera rättfram förklaring ligger förmodligen i att partiledarna vill ha det på det här viset.

Det ekonomiska stödet till riksdagsarbetet – det ledamotnära stödet – har blivit alltmer betydelsefullt för de politiska partierna.

14 Förutom Sverige, har bara Schweiz och Malta valt att inte organisera partigrupperna som egna juridiska personer. I Norge infördes nyligen denna ordning. För en längre analys se 2007/08:URF1.

15 Se Pålsson (2011).

Tabell 2. Det ekonomiska stödet till de politiska partierna, miljoner SEK.

	Statligt partistöd		Ledamotsnära stöd	
	1970	2009	1976	2009
Löpande priser	25	165	2,4	249,6
2009 års priser	173,7	165	96,7	249,6

Källa: Riksdagen och egna beräkningar

Detta framgår av tabell 2 som visar hur det ökat från 2,4 till 250 miljoner sedan det infördes 1976 fram till 2009. I reala termer är dock ökningen mindre. Detta framgår av den andra tabellraden där stödet anges i 2009 års priser och med denna korrigerig rör det sig om en knapp tredubbling av det.

I tabellen anges för jämförelsens skull också utvecklingen av det statliga partistödet och som synes har ökningen av det varit mindre. I fasta priser rör det sig till och med om en minskning. Ökningen av det ledamotsnära stödet tycks alltså ha skett på bekostnad av ett minskat statligt partistöd.

Ökningen av det ledamotsnära stödet kan också ha finansierats genom en minskning av det direkta stödet till de enskilda ledamöterna. Ett sådant fanns fram till mitten av 2000-talet och betalades ut månatligen till ledamöterna. Det uppgick till drygt 3 500 SEK/månad att användas för sådant som en ledamot kunde tänkas behöva för sitt uppdrag: resor, litteratur, representation, köp av rapporter m.m.

När det ledamotsnära stödet ökade i mitten av 2000-talet avvecklades emellertid direktstödet helt. Beslutet togs av riksdagsstyrelsen, varför man kan utgå från att det skedde med partiledarnas goda minne eller kanske till och med på deras direkta uppmaning. Ty med denna förändring stärktes partiledarens grepp över ledamoten ytterligare. Varje extra utgift en ledamot därefter anser sig behöva måste godkännas av någon i partiet och blir med det ytterligare ett redskap i belöningssystemet.

Konsekvensen av denna ordning är långtgående. Med ekonomiska bidrag från skattekollektivet kan de politiska partierna köpa

all den hjälp och den expertis de behöver för arbetet i riksdagen. Tjänstemännens ökade inflytande märks på många sätt inte minst av att de har blivit fler och är nu, efter ledamotsstödet kraftiga ökning under 2000-talet, fler än antalet ledamöter.¹⁶ De är också generellt sätt bättre utbildade än ledamöterna, varför ledamöterna blir alltmer beroende av de anställda tjänstemännen. Men då dessa anställts av partiet är deras lojalitet riktad mot det och inte mot ledamöterna de skall bistå.¹⁷ Välutbildade tjänstemän, anställda av partiet (partiledaren), håller alltså på att ersätta kunniga och erfarna ledamöter valda av folket.

För det tredje finns inga regler för hur gruppledarna väljs. Med det nuvarande systemet utses gruppledaren i praktiken av partiledaren och hamnar därmed i en beroendeställning till denne. På så sätt får partiledaren kontroll över inte bara ledamöterna i riksdagens partigrupper utan även över riksdagens självt. Det senare följer av att gruppledarna för de större partierna ingår i riksdagsstyrelsen. Det finns också en informell grupp som består av riksdagens samtliga gruppledare och man kan förmoda att den gruppen initierar frågor och förbereder ärenden som sedan formellt beslutas i riksdagsstyrelsen.

Hade gruppledaren däremot valts av gruppen hade dennes lojalitet riktats mot gruppen

16 Se Pålsson (2011).

17 I Isberg (1999) redovisas de intervjuade riksdagsveteranernas syn på de politiska tjänstemännen och av de rapporterade svaren framgick en viss oro över deras inflytande. Och då skall man komma ihåg att när de intervjuerna gjordes var antalet politiska tjänstemännen en bråkdel av det är nu.

pen.¹⁸ Fungerar gruppen som gruppleda-rens uppdragsgivare, hade det legat i dennes intresse att agera så att gruppens intressen tillgodosetts. Men så är alltså inte fallet i den svenska riksdagen, utan där överläts befo-genheten till en gruppledare som ledamö-erna inte kan kontrollera. Att delegeringen ”påtvings” gruppen gör det lätt för grupp-ledaren att bortse från gruppens uppfatt-ning, särskilt som den intas genom ett diffust ”lyssna av förfarande”. Med votering hade situationen varit en annan. Då hade ledamö-ternas uppfattning fått ett direkt genomslag och gruppledaren hade haft det svårare att sätta sig över gruppens uppfattning.

Den fjärde faktorn rör avsaknaden av regler för riksdagens och partigruppernas utnämningar. Krav på ökad transparens har regelbundet förts fram vad gäller regeringens utnämningar för att undanröja risken för nepotism. Något sådant krav på öppenhet har emellertid inte ställts på riksdagens utnäm-ningar. Istället är slutenhet huvudregeln för dessa, vilket får som följd att attraktiva posi-tioner kan fördelas utan att hänsyn behöver tas till annat än det som partiledaren finner relevant. Personliga kvalifikationer och för-tjänster är betydelselösa i sammanhanget. Vissa skillnader kan dock förekomma mellan partigrupperna beroende på vilken kultur som i övrigt råder i partiet.

6. Är detta ett problem?

Vad betyder det för vår demokratiska modell att riksdagens ledamöter avskärmas från det faktiska beslutsfattandet i riksdagen? Kom-mer besluten som fattas där att sämre spegla folkets intressen och blir kontrollen av reger-ingsmakten sämre?

På dessa frågor finns inga givna och enkla svar, utan de beror på vilka förväntningar

som ställs på vårt styrelseskick, på riksdagens förmåga att omsätta folkets vilja i praktiskt beslutsfattande och på hur ”folkets vilja” skall tolkas. Om detta ger grundlagen inte mycket till vägledning utan den nöjer sig med att slå fast att riksdagen är folkets främste företrä-dare och att dess uppgifter är att lagstifta, besluta om budgeten och kontrollera reger-ingsmakten.

Grundlagen ger heller inga besked om hur förslagen skall formars, bara att det sker av partiernas ombud i riksdagen och att de aktiva besluten tas av dessa i riksdagens kam-mare. På annat sätt kan det inte bli med ett valsysteem där val sker på parti. Möjligen kan man ana sig till en ordning som innebär att partilinjen är ett kollektivt verk av samtliga de ledamöter som ingår de olika partigrupperna. I den processen spelar åsiktsrepresentativite-ten en central roll.

Åsiktsrepresentativitet är en viktig beståndsdel i den svenska modellen och bru-kar ses som det bärande argumentet för vårt proportionella valsysteem. Det tillåter nämli-gen, till skillnad från majoritetsval, att många partier och många åsikter kan representeras i riksdagen. Den regionala fördelningen av mandaten leder därtill att alla delar av lan-det kan få sin röst hörd. Under senare år har tanken om åsiktsrepresentativitet utvidgats ytterligare till en strävan att låta mandatför-delningen spegla också väljarkårens samman-sättning med avseende på ålder, kön, etnicitet m.m.

Med detta synsätt blir ledamöternas upp-gift också att föra fram de intressen som den grupp de representerar vill ha företrädde. Om då ledamöterna inte kan göra detta som följd av de strukturer som etablerats i riksdagen, reduceras åsiktsrepresentativiteten till att avse enbart de olikheter som avspeglas i de poli-tiska partiernas program.

Detta betraktelsesätt vilar dock på en ålderdomlig föreställning om att bara de valda ombuden kan identifiera sina väljares preferenser. Så är det inte längre, ty med den moderna teknikens hjälp kan den uppgiften

18 På denna tanke vilar den teoretiska modell som utvecklats av Cox och McCubbins (1993) och som använts i Davidssons analys av den svenska riksdagen. Se Davidsson (2006).

skötas väl så bra av opinionsinstituterna. Dessa erbjuder därtill närmast obegränsade möjligheter att göra nedbrytningar på olika grupper: ålder, kön, utbildning, etnicitet, yrke etc.

Detta gör att idén om åsiktsrepresentativitet förlorat sin särställning. Att fördela riksdagens 349 mandat på olika grupper (ålder, kön, etnicitet m.m.) för att säkerställa att dessa gruppers intressen beaktas ter sig inte meningsfullt när de enskilda ledamöterna inte behövs för att identifiera den.

Annorlunda förhåller det sig med frågan om att få sina intressen tillgodosedda i beslutsfattandet. Då spelar ledamöternas förmåga till självständigt handlande roll. I en struktur där ledamöterna har incitament att värna de intressen de representerar kan riksdagen ses som en arena för förhandlingar mellan de valda ombuden – kohandel. I vad mån en grupps intressen tillgodoses beror på hur skickligt dess valda ombud kan hävda sig i förhandlingarna. En nödvändig förutsättning för att så skall ske är att dessa åsikter alls representeras.

Är strukturen då sådan att beslutsfattandet centraliserats till partiledaren blir utfallet ett annat. Utifrån medianväljarteoremets extrema form kommer varje politisk ledare som vill vinna makten att begränsa sina förslag till de som överensstämmer med medianväljarens önskemål. I vad mån en särskild grupps önskemål beaktas beror då på om gruppens intressen sammanfaller med medianväljarens.

Vad som då möjligen kan vara problematiskt med den centralisering av makt till partiledaren som här beskrivs, är att bara de som bor i och runt storsäderna får sina intressen tillgodosedda. Medianväljaren finns ju där. Risken att regionala intressena inte alls beaktas skall därför inte underskattas. Därmed inte sagt att det är bättre, ur en mera övergripande synvinkel, om också dessa intressen tillgodosågs. Kohandel kan bli mycket dyrt för skattekollektivet.

På frågan om kontrollmakten sköts bättre med mera självständiga ledamöter finns heller

inget givet svar. Å ena sidan är det rimligt att föreställa sig att den tunnas ut om regeringsunderlaget i riksdagen avstår från att utöva sin kontrollfunktion, Att så är fallet med en majoritetsregering är uppenbart. Då kommer riksdagen som institution inte att uttala kritik mot sin regering och skulle den ändå pricka ett enskilt statsråd handlar det regelmässigt om harmlösa frågor.

Med en minoritetsregering kan oppositionen bilda majoritet i riksdagen och rikta kritik mot regeringen. Men även så leder det nästan aldrig till några konkreta resultat. För det krävs i princip en misstroendeförklaring som vinner stöd i riksdagen och att riksdagen därefter kan samla sig till att utse en ny regering, med de svårigheter det innebär.

Å andra sidan kan argumenteras att kontrollen av regeringen inte uteblir bara för att den enbart sköts av oppositionen. Inte heller behöver det vara problematiskt att riksdagen som institution inte utdelar kritik. Den kritik som delar av riksdagen vill rikta mot regeringen, men som riksdagen som helhet inte vill ställa sig bakom, kan få genomslag på annat sätt. Här spelar media en viktig roll.

Vad som återstår av riksdagsledamotens uppdrag när partiledaren ensam utformar partilinjerna och media ansvarar för kontrollen av regeringsmakten är inte enkelt att reda ut. Uppgifterna att föra ut partiledarens politik och att formellt rösta igenom den i kammaren är två kandidater. Till dessa skall läggas en implicit kontrollfunktion som handlar om att övervaka partiledaren. Logiken här är att partigruppens ledamöter godtar partiledarens förslag så länge som partiledarens maktutövning inte blir despotisk. Passeras den gränsen är det rimligt att föreställa sig att även de mest lojala ledamöterna protesterar. Det kan ske aktivt i ord eller passivt genom maskningsaktioner. Oavsett vilket ökar det risken för att partiledaren byts ut. Uppgiften att hindra partiledarna från maktmissbruk befinner sig visserligen en bit bort från den kontrollmakt som grundlagen åsyftat men är också viktig och dessutom väl lämpad för riksdagens leda-

möter eftersom de är de enda av partiaktivisterna som träffar sin partiledare regelbundet.

7. Sammanfattande synpunkter

Frågan som ställts i denna artikel är om utformningen av riksdagens interna struktur påverkar riksdagsledamöternas faktiska förmåga att utöva de befogenheter de getts av grundlagen. För att undersöka den saken har några teoretiska redskap hämtade från nationalekonomin använts. Den använda modellen är en stark förenkling av verkligheten och de resultat som modellen genererar skall ses i ljuset av det. Analysen grundar sig på att parlamentarikern är en egennyttig person som fattar rationella beslut i syfte att öka den egna nyttan som här avser den egna makten. Politisk makt förutsetts vidare utövas genom den position politikern verkar utifrån. Osäkerhet antas slutligen råda så till vida att den enskilde ledamoten vet mer om sina egna ambitioner än vad de andra i gruppen gör.

Analysen visar att utformningen av riksdagens interna strukturer kringskär ledamotens förmåga till självständigt handlande. Partigrupperna är inga egna juridiska personer tydligt separerade från sina partier och de ekonomiska medel som skattekollektivet bistår riksdagens ledamöter med för att de skall kunna fullgöra sitt uppdrag betalas direkt till de politiska partierna och inte till partigrupperna i riksdagen. Än mindre till de enskilda ledamöterna. I dessa båda avseenden skiljer sig Sverige från vad som gäller i andra länder. Sluligen väljs gruppleddaren i praktiken av partiledaren och inte av partigruppernas ledamöter.

Den sammantagna effekten av detta är att partiledarens grepp över gruppen stärkts med resultatet att det är partiledarna som sköter politiken och formar partilinjen. Riksdagsledamöternas uppgift reduceras till att kodifiera och kommunicera den. Riksdagens är folkets främste företrädare men folkets makt utövas bara i formell mening av dess valda företrädare.

Att det förhåller sig på det viset behöver inte vara till nackdel för väljarna. Väljarnas uppfattning identifieras lika effektivt av opinionsundersökningar som av de valda ledamöterna och partiledaren har starka incitament att forma en politik som stämmer med medianväljarens önskemål.

Det är heller inte säkert att kontrollen av regeringsmakten försvagats bara för att den sköts av andra institutioner än riksdagen och sprids till väljarna genom media och inte protokollsutdrag från riksdagen. Inte heller behöver det i sig vara ett problem att ansvarsutkrävande sker i valet av väljarna och inte i riksdagens plenisal.

Litteratur

- Akerlof, G., 1970. "The market for Lemons", *Quarterly Journal of Economics*, vol 84, s. 488-500.
- Barrling-Hermansson, K, 2004. *Partikulturer*. Statsvetenskapliga institutionens skriftserie 159. Uppsala: Uppsala universitet.
- Cox, G. & McCubbins, M., 1993. *Legislative Leviathan: Party Government in the House*. Berkeley: University of California Press.
- Davidsson, L, 2006. *I linje med Partiet – maktspel och lojalitet i den svenska riksdagen*. Stockholm: SNS.
- Downs, A., 1957. *An Economic Theory of Democracy*. Pearson Education.
- Isberg, M., 1999. *Riksdagsledamoten i sin partigrupp: 52 riksdagsveteraners erfarenheter av partigruppernas arbetssätt och inflytande*. Hedemora: Gidlunds Förlag.
- Lewin, L., 1996. *Votera eller Förhandla? Om den svenska parlamentarismen*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Pålsson, A-M., 2011. *Knappttryckarkompaniet – rapport från Sveriges Riksdag*. Stockholm: Atlantis.
- Riley, J., 1992. "Signalling", i *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance*. MacMillan Reference Ltd.
- SOU 2007:68. *Ett decennium med personal – erfarenheter och utfall*.
- Stiglitz, J., 1992. "Principal and Agent" i *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance*. MacMillan Reference Ltd.
- Tullock, G., 1994. *Den politiska marknaden – introduktion till public choice skolan*. Stockholm: Timbro Tendens.

von Sydow, B., 1989. *Vägen till enkammarriksdag: demokratisk författningspolitik i Sverige 1944-1968*. Stockholm: Tidens förlag.

Utredningar från riksdagsförvaltningen 2007/08:URF1, *Inflytande över stöd till riksdagsledamöternas arbete i riksdagen*.

Tony Blair och det andra Gulfkriget

Hur och när beslutet att delta i kriget mot Irak i mars-april 2003 fattades

Mats Bergquist

I. Bakgrund

Beslutet att delta i kriget mot Irak i mars-april 2003 är sannolikt, vid sidan av angreppet tillsammans med Frankrike och Israel mot Egypten 1956, det s.k. Suezkriget, det mest kontroversiella politiska avgörandet i brittisk historia sedan andra världskriget. Det har redan varit föremål för flera offentliga undersökningar av olika aspekter på krigets förspel. Sedan hösten 2009 arbetar en kommission under Sir John Chilcot med en större övergripande utredning som borde vara i slutskedet. Man har förhört en betydande mängd f.d. ministrar, höga tjänstemän och militärer. Chilcotkommissionen, som inkluderar ett par kända akademiker, en pensionerad diplomat och en medlem av överhuset, har främst koncentrerat sig på tre frågor: hur beslutet att delta i kriget hanterats på regeringsnivå, hur den folkrättsliga expertisen konsulterats och slutligen hur efterkrigsplaneringen gått till, hur det kunde gå så illa som det gick efter krigets slutförande. Däremot har kommissionen inte annat än översiktligt tagit upp de ofta diskuterade frågorna om underrättelsematerialens relevans och tolkning. Detta har 2004 varit föremål för en särskild utredning av f. statssekreteraren i Cabinet Office, Lord Butler.

Det har redan sagts många gånger att Tony Blairs politiska eftermäle, trots att han satt som premiärminister i hela tio år 1997-2007 och genomförde åtskilliga både interna reformer och utrikespolitiska beslut, kom-

mer att bestämmas av kriget i Irak. Detta har redan diskuterats i hans egna memoarer och åtskilliga andra brittiska och amerikanska böcker vartill kommer hans två till sammanlagt 400 sidor uppgående vittnesmål inför Chilcotkommissionen, avgivna i januari 2010 och januari 2011. Materialet för att söka bedöma hur beslutet faktiskt kommit till respektive hur han själv uppfattat eller velat att omvärlden skulle uppfatta beslutsprocessen är således rikligt; även f. utrikesministern Jack Straws memoarer och tre vittnesutsagor inför kommissionen är i sammanhanget av betydande intresse. Nedan skall ett försök göras att bestämma vad vi nu vet om den brittiska eller snarare främst Blairiska rollen vid Irak-krigets tillkomst. Frågan om den folkrättsliga expertisens bedömningar kommer också in i bilden, medan problemet med den ofullständiga efterkrigsplaneringen är en alltför omfattande och därtill separat fråga för att kunna diskuteras i det följande.

Chilcotkommissionen har således redan arbetat i snart fyra år, vilket är för en brittisk offentlig utredning en ovanligt lång tid. Kommissionen påstår att en orsak till dröjsmålet med dess rapport är att man bl.a. måste klara ut frågan om vad som av sekretessskäl kan lämnas ut. Men man kan självfallet inte frigöra sig från misstanken att det också har att göra med de omdömen man måste fälla om nu levande och i många fall aktiva brittiska politiker och tjänstemän och deras agerande i en synnerligen omdiskuterad fråga. Inte

Docent Mats Bergquist är tidigare svensk ambassadör i London.

minst gäller det Tony Blair, som efter Margaret Thatcher är den som under det senaste seklet längst innehaft premiärministerposten. Sir John Chilcots uppgift är onekligen ganska unik, och blir oundvikligen politisk.

Under tiden 1997- 2004 verkade jag som ambassadör i London och ägnade då huvuddelen av min tid åt att söka följa Tony Blairs politiska gärning, inklusive då givetvis upptakten till kriget i Irak. Jag har redan behandlat detta i min "Experimentet Blair" (2007), och en recension av Blairs memoarer (SvD 29 september 2010; jfr även min uppsats "Två demokratier går i krig", *Krigsvetenskapsakademins Tidskrift* 2010:3), men har således idag tillgång till åtskilligt nytt material som motiverar en förnyad analys. Denna kan förhoppningsvis också ha ett vidare intresse för den alltid lika aktuella frågan om hur särskilt avgörande politiska beslut kommer till. Den följande framställningen kan därför ses som en fallstudie av ett utrikespolitiskt beslutsfattande.

Om man med Alex Mintz och Karl DeRouen ("Understanding Foreign Policy Decision Making", 2010) ser rationella aktörsmodeller som den ena huvudriktningen i utrikespolitisk analys och kognitiva som den andra, hamnar den följande analysen tydligt i det senare fältet. Man kan knappast hävda att Tony Blair fattat beslutet att delta i kriget mot Irak 2003 i ett slags nolläge, efter ett noggrant övervägande av alla tänkbara alternativ att få Saddam Hussein att samarbeta med omvärlden. Snarare förefaller det, vilket förhoppningsvis skall framgå av analysen, som Blair styrts av sitt trossystem, sitt eget sätt att fatta beslut och ackumulerade erfarenheter som premiärminister, samt med ett öga på hur det egna partiet skulle hanteras, detta enligt Robert Putnams "two level analysis". Däremot förefaller han inte varit särskilt intresserad av den allmänna opinionen i landet. Orsaken till detta kanske ovanliga påstående återfinns sannolikt i hans personlighet.

Analysen i denna framställning sker på individnivån, som ett samspel mellan Tony

Blair och George W. Bush. Båda dessa politiker har styrts av ett starkt och särskilt 2002-2003 stärkt självförtroende, och i alla fall i Blairs fall preferens för informellt och personcentrerat beslutsfattande. De utmärks av en manikeisk världsbild, med ett tillspetsat uttryck ett slags korstågsmentalitet, snarare än ett pragmatiskt, strategiskt eller opportunistiskt synsätt. Saddam Hussein representerade för Tony Blair liksom den serbiske diktatorn Milosevic ondskan. Blair och Bush har båda sorterat bort sådan information från underrättelsetjänsterna som uttalat tvivel om förekomsten av massförstörelsevapen och som inte passat in i bilden. De har således utmärkts av vad Marijke Breuning ("Foreign Policy Analysis", 2007) kallar "low cognitive complexity". Båda är "simplifyers" snarare än "complexifiers", och tenderar att utgå från några fasta övertygelser snarare än att fatta beslut efter noggranna analyser.

Huruvida och i på vilket sätt Blairs kristna övertygelse spelat in i beslutsprocessen är svårbedömt. Det tillhör konventionen att inte diskutera detta publikt. Med tanke på den långvariga konflikten om Nordirland är brittena i gemen av naturliga skäl mycket känsliga för religiös inblandning i politiken. När premiärministern efter ett av sina många besök i Washington tillfrågades om han bett tillsammans med den likaledes troende George W. Bush var han påtagligt störd. Hans presstalesman lät förstå att han inte ville diskutera ämnet politik och religion. Men det förefaller ändå vara ett rimligt antagande att hans moralistiska synsätt påverkats av hans tro.

Innan Tony Blair blev partiledare 1994 och premiärminister 1997 hade han knappast alls sysslat med utrikespolitik. Åren före 1994 hade han i labours skuggkabinett ansvarat för inrikesfrågor ("home affairs") som inkluderar polis, brott och straff. Blair myntade här det ofta citerade uttrycket "tough on crime and tough on the causes of crime". Hans egen inställning låg här inte långt från de konservativas. Denna moralistiska syn tycks han ha

fört med sig när det gällde bedömningen av internationella frågor: brottslingar och diktatorer får stå sitt kast och måste i sista hand, om de inte själva förstår sin situation, avlägsnas med våld.

Även om Blair givetvis var kapabel att diskutera internationella frågor i andra termer, hamnade han ofta i tvärsäkra slutsatser och tenderade att se omvärlden i svart och vitt. Milosevic, Osama bin-Laden, Saddam Hussein och senare Ahmadinejad representerade ondskan och utgjorde ett permanent hot mot freden. En containment-strategi var till slut inte tillräcklig.

Om den starka moralismen var det ena benet i Blairs utrikespolitiska föreställningsvärld var lärdomarna från Suezkriget 1956 det andra. Samarbetet med USA om Irak var fundamentalt, både moraliskt och strategiskt; Washington fick inte lämnas ensam i kampen mot terrorister och orosmakare. Genom samverkan med USA kunde man påverka politiken, hävda brittiska intressen och motverka tendenser till amerikansk isolationism. Man kunde också förhoppningsvis främja demokratisering och modernisering av regionen. Detta var också, på sätt och vis ett utflöde av samma tänkande som styrde Tony Blairs inrikespolitiska agenda, att modernisera landets åldriga institutioner och utbildningsväsende. Reformismen fick en internationell dimension.

II. Vilka faktorer styrde Blair mot deltagande i kriget?

Tony Blair har i alla sammanhang hävdat att något slutligt beslut om deltagande i kriget inte fattades förrän i och med marschordern den 19 mars 2003. Då hade det blivit uppenbart att Saddam Hussein skulle förkasta det sista ultimatum han ställts inför om att lämna landet inom 48 timmar. Denna förklaring är givetvis i formell mening sann. Kriget hade kunnat inhiberas i sista stund om Saddam Hussein kapitulerat. Men det fanns åtskilliga faktorer som långt tidigare talade för att

Storbritannien, trots att frågan kunde förväntas bli inrikespolitiskt mycket kontroversiell, skulle komma att delta i det krig mot Irak som George W Bush och många i hans omgivning i administrationen redan snart efter attacken mot Afghanistan hösten 2001 tycks ha varit inriktade på.

Sannolikt menade en del av dem som haft ledande positioner redan under det första Gulfkriget 1991, så vicepresidenten Richard Cheney och bitr. försvarsministern Paul Wolfowitz, att det var fel att stoppa upp operationen sedan Saddam Hussein körts ut ur Kuwait och att man nu måste gripa tillfället att gottgöra denna underlåtenhetssynd. Dessutom såg man eller konstruerade ett samband mellan al-Qaidas attack den 11 september 2001 mot New York och Washington och Saddamregimen. Bush och hans närmaste omgivning – jfr James Manns "The Rise of the Vulcans" (2004) – var således redan tidigt inne på att Saddam måste bort, att "regime change" i Irak borde vara ett amerikanskt mål för politiken i Mellanöstern. Detta hade redan varit Clintonadministrationens uppfattning.

Huruvida man på amerikanskt håll redan tidigt väntat, eller ens tänkt på, en brittisk uppslutning kring denna politik är oklart. George W Bush berör inte saken i sina memoarer ("Decision Points", 2010) Men Tony Blair hade ju 1998 inte tvekat delta i den straffbombning som USA och Storbritannien genomförde i december 1998 (Operation "Desert Fox") mot militära mål i Irak när Saddam sagt upp samarbetet med UNMOVIC:s föregångare UNSCOM, som då leddes av australiern Richard Butler. Bill Clinton noterar i sina memoarer endast som ett faktum att Storbritannien deltog i operationen. I och med att landet ingick i den styrka som efter det första Gulfkriget upprätthöll flygförbudszonen över irakiskt luftrum, var man redan inblandad i de militära skärmytslingar med Bagdadregimen som tid efter annan förekom.

Vidare hade Blair på det politiska planet initierat flygkriget mot Serbien 1999 med

syftet att köra ut Slobodan Milosevics styrkor ur Kosovo. Han hade vidare intervenerat i Sierra Leone 2000. Båda gångerna hade han haft turen med sig. Om Milosevic haft aningen bättre nerver – och kanske ett mera robust ryskt stöd – skulle NATO kunnat ställas inför en svår uppgift. Något uttryckligt *löfte* om amerikansk marktrupp hade, trots Blairs föreställningar i Washington, inte utställts och sju veckors (78 dagar) flygbombardemang hade inte uppnått sitt syfte och förmått serberna att retirera från Kosovo. Hur skulle man utan amerikanskt markstöd få ut dem ur provinsen? Man talade om att flera hundra tusen man skulle behövas. Nu drogs mattan undan fötterna på den serbiske diktatorn när Moskva sannolikt lät meddela att Milosevic borde ge upp. När de serbiska trupperna togs hem från Kosovo visade det sig f.ö. att de, trots det långvariga NATO-ledda flygbombardemanget, var ganska intakta.

På samma sätt hade Tony Blair tur i Sierra Leone där den brittiska interventionsstyrkan på ca 1 000 man förvånansvärt snabbt lyckades tränga tillbaka rebellerna. Vilka mediaeffekter skulle en störtad helikopter i Afrikas djungler med ett halvt kompani brittiska soldater ombord inte kunnat få? De flesta briter hade sannolikt ingen aning om att styrkan alls var där och skulle kunnat ifrågasätta varför briterna skulle ingripa i ett västafrikanskt inbördeskrig.

Mitt under Kosovokrisen hade Blair vidare i ett anförande i Chicago lanserat sin inte helt lättfattliga ”doktrin om den internationella gemenskapen”, vars tema var att dagens konflikter inte handlade om territorier utan om värden. Detta innebar i sin tur att noninterventionsprincipen mer eller mindre skulle te sig irrelevant. Det som mera än något annat stört Blair var icke-ingripandet i Rwanda 1994 där den internationella gemenskapen lät ett folkmord ske. Detta animerade honom att söka förmå sina allierade i Europa att ingripa i Kosovo och stoppa den etniska rensningen av albaner i denna provins. Även om den brittiske premiärministern uppfattade Kosovo-

konflikten som en kamp mellan demokrati och diktatur, betraktade Milosevic och de flesta serber NATO:s politik och flygattacker som ett försök att beröva Serbien en del av dess territorium och därtill serbernas urhem. Vad som för den ene var en fråga om värden var för den andra en om territorium.

Blair var således när diskussionen i Washington om att avsätta Saddam Hussein dök upp vid årsskiftet 2001/2002 inriktad på en liberal, interventionistisk politik. Härtill kom att också att premiärministern varit styrd av de erfarenheter av Suezkriget 1956 som varje ledande brittisk politiker under det senaste halvseklest ständigt erinrats om. De motsättningar mellan USA och dess ledande europeiska allierade som då uppstod, fick inte upprepas. Om man gick emot USA ifråga om Irak skulle detta var den största förändringen i brittisk utrikespolitik på ett halvt sekel, framhöll Blair vid ett tillfälle. Och om man skapade en distans till USA kunde vägen tillbaka bli lång. Amerikansk unilateralism måste förhindras. Washington borde också känna att man hade stöd i den internationella gemenskapen. På så sätt kunde man också bäst påverka USA. Ironiskt nog bidrog Tony Blair genom sin uppslutning bakom Washington de facto under vintern 2002/2003 till en av de värsta interna västliga kriserna på länge. När det gällde Irak ställdes USA och Storbritannien (och Spanien) mot Frankrike och Tyskland, som dessutom stöddes av Ryssland och Kina. Sprickan skulle komma att ta flera år att täppa till.

När Tony Blair i efterhand förklarat och försvarat sitt beslut att ställa upp på amerikansk sida i kriget mot Irak har han, inte minst i förhören inför Chilcotkommissionen hävdad, att terrorangreppet den 11 september 2001 förändrade hela spelplanen, eller som han själv brukar säga, riskkalkylen. Om man dessförinnan hade kunnat leva med att föra ett slags ”containment”-politik visavis Irak gick det nu inte längre. Terroristerna visade denna sensommardag hur långt de var beredda att gå. Skulle de få

tillgång till massförstörelsevapen av det slag som Saddam tydligen, i strid med många FN-resolutioner, även fortsättningsvis sökte utrusta sig med, skulle konsekvenserna bli omöjliga att överblicka. Från den 11 september gällde för Saddams del, "change of heart" eller "regime change". Om han inte kunde förmås att frivilligt fullt ut tillämpa FN:s resolutioner och redovisa alla sina planer på anskaffandet av eller redan befintliga massförstörelsevapen, måste han avlägsnas från makten, om nödvändigt med våld.

Första gången detta på allvar verkar ha diskuterats mellan George Bush och Tony Blair var vid ett toppmöte i Bushs hemstad Crawford, Texas i april 2002. När Bush här redogjorde för sin syn på Irak, skall Blair ha sagt honom att han stödde honom på denna punkt. Detta har av andra inblandade tolkats så att den brittiske premiärministern redan då ställt ut en form av löfte om militärt deltagande i en attack. Detta hävdar t.ex. den dåvarande brittiske ambassadören i USA, Christopher Meyer i sin memoarbok ("DC Confidential", 2005) Men när Blair tar upp detta i sina memoarer ("A Journey", 2010) avfärdar han Meyer med konstaterandet att denne inte var närvarande vid detta samtal. Blair medger att han gett ett generellt löfte att stöda en amerikansk politik "to deal with Saddam", men inte *hur* detta skulle ske. Meyers version stöds dock indirekt av andra som varit med på resan och intervjuats av Observers Andrew Rawnsley (i hans "The End of the Party", 2010). De var alla bekymrade över att Blair under många enskilda samtal med Bush, i syfte att etablera en så god relation som möjligt, tycks ha andats få villkor för ett brittiskt stöd till Vita Huset. Med tanke på Blairs vänskap med Bill Clinton fanns det säkert i Washington dessutom en del misstänksamhet att övervinna.

Överhuvudtaget vill Blair spela ned betydelsen av toppmötet i Crawford; den verkliga vändpunkten var således attacken mot The Twin Towers och Pentagon året dessförinnan. Samtidigt påstår den tidigare

premiärministern inte ens själv att hans allmänna politiska stöd för tanken på att ta itu med Saddam omgärdats av några uttryckliga reservationer. Och några sidor längre fram i memoarboken noterar han utan vidare att han kort efter mötet i Crawford gett klartecknen till att tillsammans med amerikanerna påbörja en militär planering för en intervention. Om en sådan skulle kunna genomföras måste den planeras i tid. Man räknade med sex månaders förberedelser. Om sådana förberedelser blev kända, skulle det inte bli helt lätt att förklara dess syften.

Under ett möte i juli 2002, vars innehåll läckte ut 2005, påstås premiärministern ha varit ganska specifik när det gällde att ställa upp på amerikansk sida. I ett privat brev till presidenten skriver Blair i juli, vilket fick några av hans medarbetare att hoppa till, att vad än Bush beslöt göra vad avser Irak, skulle Blair stödja honom. När Rawnsley intervjuat Colin Powell har denne sagt att han inte uppfattat några brittiska reservationer.

Blair ansåg sannolikt tidigt att han för egen del å ena sidan hade goda skäl att om inte Saddam Hussein helt ändrade attityd, söka få med Storbritannien i ett angrepp mot Irak, men att detta å andra sidan skulle stöta på problem i det egna labourpartiet. Detta var visserligen skyldigt Blair ett stort tack för att han lett partiet till två mycket stora valsegrar 1997 och 2001. Men det var också ett parti som hade en delvis pacifistiskt orienterad tradition och var tydligt FN-orienterat. Så länge Blair var lyckosam i sin utrikespolitik tolererades hans interventionism. Men för att få detta parti att svälja en möjlig intervention i Irak måste man kandra upplägget.

Blair valde här att söka ta sig fram längs två spår, nämligen dels att, vilket väckte föga entusiasm i Washington, ge FN en viktig roll och söka sanktionera ett eventuellt ingripande i säkerhetsrådet, dels att söka få Bush tvinga parterna att röra sig ifråga om den s.k. fredsprocessen i Mellanöstern. Ett ingripande med våld som sanktionerats av FN:s säkerhetsråd skulle säkerligen godkännas av de

allra flesta inom labours parlamentsgrupp, och dessutom underlätta att få internationellt stöd för en hårdhänt politik mot Saddam Hussein (jfr Libyen 2011). Härtill kom att med en FN-resolution i ryggen, man lättare skulle kunna stå emot eventuella juridiska processer från enskilda mot brittiska kronan än om man inte hade sådant legalt stöd. Och om man skulle kunna visa upp framsteg ifråga om konflikten mellan Israel och palestinierna skulle Blair dels kunna dämpa effekterna i arabvärlden av en intervention i Irak, dels visa labourpartiet att man fått något i stället för medverkan i en eventuell amerikansk aktion. Några framsteg på denna front kunde man dock aldrig notera, då lika litet som efter kriget.

I syfte att söka mjuka upp motståndet mot hans Irakpolitik ordnade premiärministern i slutet av september 2002 en underhusdebatt i ämnet, där hans avsevärda retoriska talanger prövades. Dessförinnan hade han bestämt sig för att publicera en del underrättelsematerial om Saddams avsikt att skaffa sig olika slags massförstörelsevapen. Denna "dodgy dossier" som den kom att kallas, försågs med ett förord av premiärministern och redigerades i mycket av hans presstalesman Alastair Campbell. Problemet var dock att mycket i denna ganska alarmerande rapport snart visade sig innehålla oriktiga uppgifter. I sitt slutanförande i den sista stora underhusdebatten om Irak före kriget den 18 mars 2003 nämnde Blair begripligt nog inte ett ord om rapporten.

Om Tony Blair för egen del skulle kunnat härbärgera några tvivel om de amerikanska avsikterna ifråga om Irak, måste dessa ha skingrats under nästa toppmöte i Washington i september 2002. Detta ägde rum efter Bushs FN-tal om "ondskans axelmakter". Här lyckades Blair få med Washington på att pröva FN-spåret och utlova nya initiativ i Mellanöstern. När man under förhören med Blair i Chilcotkommissionen konstaterade att Irak inte nämnts i föredragningspromemoriorna inför alla kabinettmöten under tiden mellan Crawford- och Washingtonmötena,

försöker Blair svänga sig med att kabinettet inte kunnat vara omedvetet om alla de uttalanden som Blair gjort offentligt om Irak. Men den omedelbart före kriget avgångne utrikesministern Robin Cook menar i sina dagböcker ("The Point of Departure", 2003), att, även om ämnet givetvis ofta kom upp, ingen allvarlig diskussion om för och emot en intervention i Irak ägde rum i kabinettet under det år som föregick anfall, vilket onekligen är anmärkningsvärt. Under det kabinettmöte i mars 2002 som Cook syftar på vädrades åtskillig skepsis inför den amerikanska politiken. Detta måste ha motiverat Blair att undvika att ta upp frågan till utförlig behandling vid kommande sammanträden. Både Blair och Straw hänvisar dock i stället till risken för läckage om man brukade kabinettet för ingående diskussioner om Irak. Blair hävdade inför Chilcotkommissionen att kabinettet inte var något idealiskt forum för diskussion om Irak, inte heller dettas utrikes- och försvarsutskott. I stället kom som så ofta hos Blair en informell rådgivargrupp att användas.

När Chilcotkommissionen frågat en av Blairs närmaste utrikespolitiska rådgivare, Stephen Wall, när kabinettets ledamöter måste ha förstått att krig var sannolikt svårare denne att detta bör varit klart för dem i januari 2003, d.v.s. två månader innan kriget bröt ut. Detta förkastar Blair, och får här stöd av Jack Straw, som båda menar att det måste ha stått klart för ministrarna långt tidigare att risken för krig fanns. Men det var sålunda inte säkert att det skulle gå dithän.

Tony Blair säger i sina inledande kommentarer inför det andra förhøret i januari 2011 att han nog inte trodde att Saddam Hussein skulle ge efter. Detta uttalande hänför sig, såvitt man kan förstå, till november 2002 när förhandlingarna i FN lett fram till resolution 1441. I denna hade den irakiske diktatorn utpekats som en som brutit mot otaliga FN-resolutioner, men den hade ändå inte uttryckligen auktoriserat tillgripande av våld. Tanken på att söka få till stånd en ny och andra resolution diskuterades redan under arbetet

med 1441, men dök på allvar upp efter Hans Blix´ första rapport till säkerhetsrådet i slutet av januari 2003; FN:s vapeninspektörer hade då sedan en tid efter fem års uppehåll ånyo släppts in i Irak. Man ville inte alltför snabbt ta upp tanken på en ny resolution, eftersom detta skulle kunna förtagit effekten av 1441.

Blair motsäger nästan också sig själv när han å ena sidan söker hävda att kriget skulle kunna undvikits, men å andra sidan medger att man inte utan en rejäl prestigeförlust skulle kunnat ta hem de trupper som mot slutet av januari 2003 fanns på plats i Kuwait. Särskilt noterbart var att Saddams partiella samarbetspolitik visavi UNMOVIC bedömdes hänga samman med närvaron av dessa amerikanska och brittiska förband. Vad skulle man ha uppnått om Saddam efter ett eventuellt tillbakadragande ånyo skulle ha börjat konstra med inspektionerna?

Sanningen är väl den att när trupperna väl var utplacerade i regionen var kriget så gott som undvikligt, oavsett om britterna skulle komma med eller inte. Frågan gällde i förstone den n i v å det brittiska deltagandet kunde få: logistiskt stöd, enbart flyg- och marinstyrkor eller en fullvärdig insats. Detta avgjordes i praktiken redan i oktober 2002 när planeringen inriktades på ett omfattande deltagande, om krig skulle komma.

Det fanns knappast, mot bakgrund av Saddams tidigare beteende, några skäl tro att han skulle böja sig inför övermakten och bege sig i exil till Minsk eller Nouakchott i Mauretania, dit han skall ha skickat delar av sin familj. Blair säger i sitt andra vittnesmål inför Chilcotkommissionen att Saddam Hussein nu efter res 1441 måste ha förstått att valet nu stod mellan att samarbeta fullt ut med UNMOVIC eller avgå. Men även om detta ter sig som ett plausibelt resonemang, kanske inte Saddam resonerade på detta sätt? Ja, i själva verket blir hans agerande näst intill obegripligt om man inte söker en alternativ förklaring. Han kan mycket väl – enligt den amerikanska s.k. Duelferrapporten efter kriget – ha intalat sig att USA och Storbritannien

när allt kom omkring inte skulle angripa; varför skulle de, när de redan hade baser i Kuwait, ge sig på Irak? Och varför skulle Washington och London utmana världsoptionen som uppenbarligen inte delade deras politik. Varför skulle de nu gå längre än 1991? Det gällde nu att hålla nerverna i styr och visa sig en smula samarbetsvillig visavi UNMOVIC så skulle krisen kanske blåsa över? Om några månader skulle det ändå bli mycket svårt att föra krig på grund av de extrema väderförhållandena, varför tid skulle kunna vinnas.

Saddam var dessutom, även om detta i europeiska öron låter märkligt, kanske mera upptagen av Iran än av risken för krig med USA och England, menar Robert Jervis (”Why Intelligence Fails”, 2009). Rolf Ekéus hävdar i sitt vittnesmål till Chilcotkommissionen däremot att det förhållandet att den amerikanska linjen ända sedan Clinton varit inriktad på regimförändring innebar att Saddam ansåg att det inte spelade någon större roll hur han agerade.

III. Vad skulle kunnat hindra ett brittiskt deltagande?

Chilcotkommissionen har således ägnat åtskillig möda åt att söka klara ut varför den brittiska regeringens juridiske rådgivare, justitiekanslern (Attorney General) Peter Goldsmith, under flera månader sedan säkerhetsrådet i november 2002 antagit resolution 1441 med konstaterandet att Saddam Hussein brutit mot flera av rådets resolutioner, hävdade att denna resolution inte medgav någon uttrycklig rätt att ingripa med våld. Den krävde i så fall en uppföljning.

En vecka före krigsutbrottet, efter ett besök i New York och Washington och ett samtal med Jack Straw, ändrade han dock, efter att ha en vecka tidigare i princip vidhållit sin ursprungliga ståndpunkt, mening. Blair för ett luddigt resonemang av innebörd att Goldsmiths uttalanden före mars 2003 endast var informella råd. I ett möte med f utrikesministern Cook hävdade Blair f.ö. att frågan

om en eventuell aktions laglighet fick tas upp när man fattat beslut om en sådan! Dessförinnan hade det inte funnits skäl söka hans formella råd, har den tidigare premiärministern hävdad. Jack Straw medger dock det uppenbara, nämligen att det hade varit värdefullt att få ett sådant formellt uttalande tidigare. Och Blair säger nu att man borde ha involverat Goldsmith i förhandlingarna om en ny resolution. Denna efterklokhet strider då på sätt och vis mot vad Blair tidigare sagt, nämligen att det saknades skäl formellt dra in justitiekanslern innan en beslutssituation förelåg.

Som det nu var utsattes Goldsmith för en avsevärd press, medveten om att hans tolkning av det folkrättsliga läget skulle få en sannolikt avgörande betydelse. Kunde han i detta läge verkligen ha hävdad att ett krig mot Irak utan en ny resolution skulle vara olagligt? Hade regeringen, d.v.s. Blair, utövat påtryckningar på Goldsmith för att få denne att ändra sig? Till bilden hör då att sedan Turkiet till USA:s förvåning vägrat transitering av amerikansk trupp avsedda att ingripa i norra Irak, ökade Washingtons beroende av de brittiska styrkorna. Huruvida Peter Goldsmith var medveten om detta undandrar sig bedömning. Men att Blair hade detta i sinnet måste man utgå från. Men detta är inte något som Chilcotkommissionen tycks ha ställt frågor kring.

Den f. premiärministern förnekar alla påtryckningar och antar att Goldsmith när han nu formellt måste avge ett ja eller nej på frågan om en ny resolution behövdes, ställdes inför ett helt annat avgörande än när han dessförinnan vid ett par tillfällen efter november 2002 meddelat sina informella råd. Jack Straw hävdar att om Goldsmith ånyo kommit fram till att en andra resolution var av nöden och ingen sådan kunde uppnås, skulle slutresultatet bli att de brittiska trupperna måste tas hem. Straw är på denna punkt mera kategorisk än Blair, som i sitt andra förhör medger att ett nej "skulle kunna lett till" ett brittiskt tillbakadragande. Vi kunde ha tagit hem trupperna, men det skulle ha sänt alldeles fel sig-

nal när det gällde det stöd han ville visa USA. Den f. premiärministern hänvisar till den betydande press han var utsatt för mellan de legala övervägandena, en besvärlig inhemsk opinion och amerikansk otålighet, samtidigt som man således behövde hålla uppe pressen mot Bagdadregimen. Men frågan om det förekommit några påtryckningar mot Goldsmith är inte onaturlig.

Dessutom borde Blair vid detta laget, fast han ivrigt förnekar detta, efter en dryg månads lobbyarbete ha insett att han knappast skulle få igenom en ny resolution i säkerhetsrådet; en sådan framlades formellt den 24 februari. Denna skulle säkerligen ha veterats av Frankrike, Ryssland och kanske också Kina och därmed inte kunnat antas. Men eftersom Blair ansåg sig av inrikespolitiska skäl behöva denna andra resolution anlade han då en andra försvarslinje som gick ut på att om man fick nio, eller i alla fall åtta av rådets femton medlemmar att rösta för resolutionen skulle han ha en moralisk majoritet, även om den alltså veterats. Då skulle han inför det egna partiet kunna hävda att han hade en numerär majoritet i rådet bakom sig, men att det inte var hans fel att någon eller några stormakter satt sig emot en explicit våldsanvändning.

Frågan är dock, som Jack Straw ställer sig inför Chilcotkommissionen, hur situationen skulle varit om man faktiskt uppnått nio röster, men Frankrike röstat nej. Tony Blair hade i en TV-intervju i början av februari introducerat ett nytt politiskt begrepp nämligen "unreasonable veto". Ett sådant skulle tydligen inte ha samma vikt som ett vanligt veto, varigenom man skulle kunna bortse från detta. Jack Straw påpekade dock för premiärministern att detta resonemang var ohållbart; det återkom inte.

Även om Blair lyckades övertala George Bush om att söka få en sådan ny resolution till stånd, förefaller Blair att ifråga om möjligheten uppnå en ny resolution ha ägnat sig åt önsketänkande. Robin Cook talar om att Blair i början av mars befann sig i ett "state of denial" när det gällde möjligheten uppnå en

majoritet för en andra resolution, d.v.s. agerade mot bättre vetande. Han ägnade mycken energi åt att söka övertala särskilt Chiles socialistiske president Ricardo Lagos och Bush Mexicos Vicente Fox – som dock efter ett samtal med Bush gjorde sig oanträffbar genom att lägga in sig för en ryggoperation! – att stödja ett troligt amerikanskt krig mot Irak.

För egen del ansåg jag då att det var ytterst osannolikt att Chile eller Mexico, med tanke på dessa länders historia – Lagos var ju t.ex. partikamrat med den Salvador Allende som Richard Nixon 1973 inte precis gjorde något för att stödja – under några förutsebara omständigheter skulle rösta för ett anglo-amerikanskt anfällskrig mot Irak. Detta ville självfallet ingen av de två direkt säga Blair eller Bush, varför man hänvisade till det förväntade franska vetot, och Lagos dessutom till att han ville hamna på samma linje som Fox och tvärtom. Det skulle säkert varit lika svårt få ihop nio röster även om Chirac inte sänt denna signal. *Möjligen* skulle de två länderna kunna lägga ner sina röster. Den dåvarande brittiske FN-ambassadören Jeremy Greenstock meddelade i vittnesmål inför Chilcotkommissionen att han uppfattat att Chile och Mexico de aktuella dagarna övervägde ett resolutionsförslag som skulle förbjuda användandet av våld och ge UNMOVIC ytterligare 45 dagar. Att i detta läge tro på stöd från dessa länder förefaller ganska märkligt. Greenstock medger för egen del att han aldrig trott man skulle få det efterlängtda stödet; chansen värderades till 25 procent. Diskussionerna om den andra resolutionen föranledde f.ö. Bush att i ett samtal med försvarsminister Rumsfeld säga att han hamnat i en fälla han själv, genom att tillmötesgå Blair, var orsak till.

Projektet med den andra resolutionen skulle kanske ha kunnat medverka att göra Saddam Hussein mera samarbetsvillig. Som det nu var kanske han snarare tolkade stormakternas manifesta oenighet till sin fördel. Även han ägnade sig åt önsketänkande.

Först när Blair i omröstningen i underhuset den 18 mars 2003, som inte var konsti-

tionellt nödvändig men ändå av politiska skäl förordats av Robin Cook och Jack Straw, efter ett som vanligt skickligt upplagt tal, lyckades begränsa upproret i den egna parlamentsgruppen till ca en tredjedel, kände han sig ha en fullmakt att militärt ställa upp på amerikansk sida, som han således sannolikt länge varit mentalt inställd på. Det närmaste han kom ett sådant erkännande före kriget var kanske att han i september 2002 i en intervju sagt sig vara beredd att betala "the blood price" för att stöda USA. Robin Cook, som efter Saddam Husseins svar på res 1441 i december 2002, noterade att krigsriskens förvandlats från sannolik till säker, noterar att Blair vid ett tillfälle sagt att ett (kort) krig troligen för den irakiska befolkningen skulle vara bättre än långvariga sanktioner.

Vad kriget skulle kunna få för följder på lång sikt anade han inte då. Men han fruktade före omröstningen i underhuset att hans politiska bana skulle kunnat få ett brått slut om en än större minoritet röstat mot sin partiledare. Detta hade han förberett sin närmaste familj och rådgivare på. Dagarna före krigsutbrottet påstås utrikesminister Straw under ett möte med de närmast inblandade ha sagt att det enda ställe där en regimförändring kunde komma att ske var i London! Den inflytelserike presstalesmannen Alastair Campbell hävdar i sina dagböcker att folk inte förstod Blairs politik och framför allt inte varför man måste agera som Washingtons knähund och just i mars 2003. Det inrikespolitiska läget i London var i månadsskiftet februari/mars 2003 så laddat att Bush ringde Blair och enligt sina memoarer sade honom att han mycket väl skulle förstå om Storbritannien måste backa ur planeringen. Mycket värre var att den föga diplomatiska Rumsfeld i samma veva sade detta offentligt, vilket föga förvånande på Downing Street uppfattades som ett knivhugg i ryggen och därför redan samma dag framtvingade en för Rumsfeld sällsynt dementi. Blair avvisade i samtal med Bush alla tankar på att hoppa av. Rumsfeld berör i sina memoarer ("Known and Unknown", 2010) begrip-

ligt nog inte sin diplomatiska faute. Robin Cook menar att den häftiga brittiska reaktionen på Rumsfelds uttalande lättast förklaras just av att man var helt inriktad på krig.

Efter underhusdebatten kunde man kanske hävda att Blair än en gång haft lyckan med sig, och dessutom visat att hans retoriska talanger firat en triumf över ett motvilligt parti. Även i kabinettet hade opponenterna tystnat, med ett undantag: underhusledaren och f. utrikesministern Robin Cook som vidhöll sin principiella linje och avgick. Cooks efterträdare Jack Straw säger i sina memoarer (*"Last Man Standing"*, 2012) att han kunnat stoppa kriget, genom att också avgå. Det är självfallet att om både den tidigare och sittande utrikesministern lämnat regeringen hade det påverkat stämningarna i gruppen. Men även om han hade sina dubier om Blairs politik ställde han upp bakom Blair.

Övriga som tidigare uttalat tvekan var mera rädda för att, om Blair inte fick en tillräcklig majoritet, få den lynnige finansministern Gordon Brown som regeringschef än de var för att det skulle bli krig, säger den ibland elake Andrew Rawnsley. Om mera än hälften av underhusgruppen röstat emot Blair hade han naturligtvis måst avgå. Var gränsen mellan den acceptabla tredjedelen opponenter och den oacceptabla hälften gick var svårt att säga, men mycket flera motståndare än han hade skulle nog blivit avgångsskäl. Rebellerna i underhusgruppen var självfallet inte opåverkade av den enorma antikrigsdemonstration som i mitten av februari 2003 hölls i London, med inemot miljonen deltagare. Blair själv tycks dock inte ha skakats alltför mycket av denna mycket kraftfulla manifestation.

Om Saddam Hussein i denna situation spelat sina kort skickligare och låtsats vara mera samarbetsvillig gentemot UNMOVIC än vad Hans Blix kunde redovisa vid sitt sista framträdande i säkerhetsrådet i början av mars, kanske regimförändringen än en gång skulle kunnat skjutas upp. Men då hade väl amerikaner och briter, om än i reducerad omfattning, tvingats bli kvar i Kuwait under

sommaren. Men troligare är således att hela situationen sedan april 2002, och än mera efter nästa toppmöte i september 2002, med järnvägstidtabellens logik utvecklades mot krig och regimförändring. Chefen för den interna underrättelsetjänsten (MI 5), Sir David Omand, gjorde f.ö. i ett vittnesmål inför kommissionen denna referens. I ett samtal 2006 med labourledamoten i parlamentet Chris Mullin (*"A View from the Foothills"*, 2009) säger Jack Straw att när den process som ledde till kriget mot Irak inletts, var den svår att stoppa.

State Departments dåvarande planeringschef Richard Haass säger till Andrew Rawnsley att det redan sommaren 2002 syntes klart att krig var sannolikt. Men med hänsyn till partiopinionen måste han argumentera på annat sätt, och utåt säga sig hoppas att den irakiske diktatorn inför övermakten skulle ta sitt förnuft tillfång. Den krigiska stämning som Alastair Campbell noterar i sina dagböcker (*"The Blair Years"*, 2007) talar sitt tydliga språk. I själva verket har Blair rimligen inte resonerat särskilt annorlunda än de flesta som står inför en svår och utdragen beslutssituation: man bestämmer sig ofta i praktiken tidigt för en linje, men intalar sig själv att man har god tid på sig att ändra sig, även om detta, och ju längre tiden går, skulle bli mycket svårt.

En annan händelsekedja som skulle kunnat stoppa kriget var således en helt annan irakisk attityd till UNMOVIC. Om Hans Blix inför säkerhetsrådet hade kunnat redovisa otvetydiga framsteg på irakisk sida när det gällde tillmötesgående mot inspektörerna, hade det sannolikt varit svårt att just då inleda fientligheter. Men förhållandet mellan Blix och de ledande amerikanska och brittiska politikerna blev en smula konstlat. Detta gick tillbaka på Blix långa tid som det internationella atomenergiorganet IAEA:s generaldirektör då han främst av amerikanerna ansetts för mjuk mot Irak. Blair betecknar i sina memoarer Blix som en *"curious fellow"*. Den dåvarande brittiske premiärministern menar att

Blix tog på sig en politisk roll och kände sig ha ett ansvar för frågan om det skulle krig eller fred, medan hans uppgift enligt Blair endast var att inför säkerhetsrådet redovisa fakta. Blix agerande hjälpte inte Blairs strategi som byggde på förväntade negativa rapporter från Blix och antagandet av en andra resolution. Den frispråkige Alastair Campbell hävdar t.o.m. att Blix genom sina rapporter de facto ställde sig på fransmännens sida. Klart är att man på sätt och vis gjorde sig beroende av Blix agerande.

Sanningen om UNMOVIC:s förhållande till Washington och London är väl att det förelåg en kollision mellan Hans Blix rimliga krav på att tillåtas företa sina inspektioner under längre tid än några månader, och USA:s och Storbritanniens önskan att av både politiska och klimatmässiga skäl agera snabbt. Endast om Blix fått den tid han ville ha, och som Washington knappast alls men London i begränsad mån ville ge honom, skulle han kunnat påverka möjligheten undvika öppen konflikt. En machiavellisk tolkning av skeendet i mars 2003 är att Blix tredje och sista rapport till säkerhetsrådet i själva verket påskyndade krigsutbrottet. Om Blix hade rätt när han tyckt sig möta ett förbättrat samarbetsklimat från Saddam Husseins sida, skulle det ju, som anmärktes ovan, bli svårt att motivera att gripa till vapen. Och om detta, som här antagits, var den bakomliggande strategin gällde det att slå till snabbt innan UNMOVIC rubbat Saddam ytterligare.

IV. Två perspektiv på beslutsfattandet inför Irakkriget: Blair och verkligheten

När Tony Blair söker reducera beslutsfattandet ifråga om Irak till avgivandet av själva marschordern den 19 mars 2003 står han på formellt oantastlig grund. Kriget hade kunnat undvikas om Saddam Hussein i sista stund lagt alla korten på Hans Blix bord och kanske själv begett sig i exil. Å andra sidan förutsatte detta en uppfattning om Saddam Hus-

sein som inte stämde med erfarenheterna av denne diktators sätt att fungera. I själva verket pekade således det mesta sedan minst ett år före kriget på att detta till sist skulle komma, att regimförändring inte bara var ett amerikanskt mål utan också Tony Blairs, om än inte hans regerings eller hans partis. Hade inte Blair redan i Chicagotalet 1999 på ett generellt plan legitimerat kränkningar av icke-interventionsprincipen och dessutom följt denna politik i Kosovo, Sierra Leone och Afghanistan? Blair ville till George Bush förmedla sin beslutsamhet att ställa upp för en president som enligt de flesta vittnesmål redan tidigt var inne på att bruka våld för att få bort Saddam. Men han måste också samtidigt hemåt hävda att inga beslut tagits om brittiskt deltagande.

För att Tony Blair skulle kunna få med Storbritannien i ett troligt krig krävdes en tidsödande och besvärlig process främst i FN:s säkerhetsråd som till sist ledde till en öppen konflikt med Frankrike, Ryssland och Tyskland, till en betydande oro inom labourpartiet samt den 15 februari största politiska demonstrationen i London på många decennier, med inemot miljonen deltagare, vilken inte förefaller ha påverkat Blair särskilt mycket.

De politiska kostnaderna för ett brittiskt deltagande kunde således bli höga. Tillsammans med det kaos och det mycket omfattande politiska våld som följde på den militära segern har det bidragit till att Tony Blairs politiska eftermäle kommit att bestämmas av kriget. Om Chilcotkommissionen kommer att kunna skingra oklarheterna rörande krigets förspel återstår att se. De frågor man måste söka besvara är: hade Blair inte från början bestämt sig för att delta i kriget; var spelet i säkerhetsrådet bara en charad; tvingade man justitieministern, lord Goldsmith, att ändra åsikt; varför hölls kabinettet mestadels utanför beslutsprocessen, om inte för att dämpa risken för ett kanske svåröverkomligt partimotstånd? Att kommissionen skulle kunna ge entydiga svar på dessa frågor är dock inte sannolikt.

Även om Tony Blair, som enligt Robin Cook drevs av evangelisk övertygelse och inte av ond tro, således håller på att kriget var undvikligt, duckar han aldrig för det personliga ansvaret, tvärtom. Det var hans beslut, inte regeringens, de brittiska militärernas, USA:s eller några systemstyrda faktorer, som ledde till krigsdeltagandet för brittisk del. Jag gör vad jag tror är rätt, sedan får andra döma om detta var ett bra beslut eller inte, säger han i många sammanhang både internt och offentligt. David Runciman beskriver (i "The Politics of Good Intentions", 2006) hans attityd, som t.ex. också återspeglades i hans beslut att personligen tillskriva alla stupades familjer, som ett slags politisk masochism.

När Tony Blair numera skall försvara kriget och dess följder, måste han ju medge att man inte funnit några massförstörelsevapen. Men 2003 var alla ledande underrättelsetjänster eniga om en sådan fara, varför man handlade i god tro; att denna enighet sannolikt delvis var tillkämpad är en annan sak, som Blair inte berör. Dessutom har man i alla fall blivit av med Saddam Hussein och bidragit till kampen för modernisering och mot reaktionen i regionen.

Det är alltså svårt att tro att krig inte var den ursprungliga utgångspunkten både i Vita Huset och i Downing Street nr 10, även om man för den osannolika händelsen att Saddam Hussein kapitulerat för alla krav, fått godta detta och att diktatorn skulle sitta kvar. Amerikanska intentioner, militär planering, FN-behandling mm. skulle ju inte kunna redovisas eller äga rum utan den överhängande risken för ett diplomatiskt fiasko – om trupperna varken utplacerats eller, sedan detta skett i januari 2003, satts i strid.

Tony Blair kan knappast ha trott att Saddam Hussein skulle ge upp, lika litet som han idag tycks tro att mullorna i Teheran skulle göra det. På något sätt kan Irakkriget, och Afghanistan, bli den moderna liberala interventionismens zenit. Det är, trots 2011 års NATO-styrda flygoperationer mot Libyen, inte alldeles lätt att tänka sig ett nytt krig som det

som startade den 19 mars 2003. Avsaknaden av fysiskt ingripande mot det utbredda våldet i Syrien sedan 2011 är ett tydligt tidens tecken. Att Kadaffis uppträdande 2004, då han mot vederbörlig ersättning gick med på att avveckla sina program för tillverkning av massförstörelsevapen, i förhören inför Chilcotkommissionen återopas som en modell Saddam borde ha följt 2003 är en ironisk aspekt av det slag som historien ibland uppvisar.

Litteratur

- Allison, G., 1971. *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston: Little, Brown & Co.
- Bergquist, M., 2005. "Efter statskollapsen – är militär ockupation alls längre ett möjligt alternativ?", *Finsk Tidskrift*, 2005:9.
- Bergquist, M., 2007. *Experimentet Blair*. Lund: Sekel.
- Blair, T., 2010. *A Journey*. London: Hutchinson.
- Blair, T., 2010/2011. Vittnesmål inför Chilcotkommissionen, 28 januari 2010 och 21 januari 2011.
- Blix, H., 2004. *Avväpna Irak*. Stockholm: Bonnierfakta.
- Blix, H., 2011. "Iraq 2003: What the Leaders Say and What They Leave Out", *Canberra Times*, 23 mars 2011.
- Breuning, M., 2007. *Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bush, G. W., 2010. *Decision Points*. New York: Crown Books.
- Campbell, A., 2007. *The Blair Years*. London: Hutchinson.
- Clinton, B., 2004. *My Life*. New York: Hutchinson.
- Cook, R., 2004. *The Point of Departure*. London: Simon & Schuster.
- Ekéus, R., 2011. *Comments and Reflections*, skriftligt vittnesmål inför Chilcotkommissionen, 23 april 2011.
- Gordon, Ph. H. & Shapiro, J., 2004. *Allies at War. America, Europe and the Crisis over Iraq*. Washington: Brookings.
- Greenstock, J., 2009/2010. Vittnesmål inför Chilcotkommissionen, 27 november 2009, 15 december 2009 och 26 maj 2010.
- Jervis, R., 2009. *Why Intelligence Fails: The Lessons of the Iranian Revolution and the Iraq War*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

- Kampfner, J., 2004. *Blair's Wars*. London: The Free Press.
- Mann, J., 2004. *The Rise of the Vulcans. The History of Bush's War Cabinet*. New York: Viking.
- Mandelson, P., 2010. *The Third Man. Life at the Heart of New Labour*. London: Harper Press.
- Meyer, Chr., 2005. *DC Confidential*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Mintz, A., & DeRouen Jr., K., 2010. *Understanding Foreign Policy Decision Making*. New York: Cambridge University Press.
- Mullin, Chr., 2009. *A View from the Foothills*. London: Profile Books.
- Pierre, E., 2005. *Irak: 25 hemligheter*. Malmö: Sekel.
- Rawnsley, A., 2010. *The End of the Party. The Rise and Fall of New Labour*. London: Viking.
- Riddell, P., 2003. *Hug Them Close. Blair, Clinton, Bush and the Special Relationship*. London: Politico's.
- Riddell, P., 2005. *The Unfulfilled Prime Minister. Tony Blair and His Quest for a Legacy*. London: Politico's.
- Rumsfeld, D., 2011. *Known and Unknown*. New York: Sentinel Books.
- Runciman, D., 2006. *The Politics of Good Intentions. History, Fear and Hypocrisy in the New World Order*. Oxford: Princeton University Press.
- Seldon, A., 2004. *Blair*. London: The Free Press.
- Stephens, Ph., 2004. *Tony Blair: The Price of Leadership*. London: Politico's.
- Stothard, P., 2003. *30 Days. A Month at the Heart of Blair's War*. London: Harper Collins.
- Straw, J., 2012. *Last Man Standing: Memoirs of a Political Survivor*. London: Macmillan.
- Straw, J., 2010/2011. Vittnesmål inför Chilcot-kommissionen, 21 januari 2010, februari 2010 och 2 februari 2011.
- Waltz, K., 1959. *Man, the State and War. A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.

Statsvetenskapliga förbundet

Förbundsredaktör: Magnus Erlandsson

Specialisten och dilettanten: ett statsvetenskapligt dilemma

av Patrik Hall

Min före detta prefekt Lars-Göran Stenelo gick tyvärr hastigt bort tidigare i år. Vi hade aldrig någon särskilt nära relation under mina doktorandår i Lund, men jag måste ändå ha fäst stor vikt vid vad han sade. I samband med min disputation 1998 – en avhandling om svensk nationalism – rådde han mig nämligen att lägga det här ämnet åt sidan och börja med något nytt. Jag minns inte hur han motiverade rådet; det enda jag vet är att det har spelat en mycket stor roll för mig. Jag lydde nämligen blint, lade nationalismen och idéhistorien åt sidan, och började med andra saker.

Första smällen kom i en ansökan rörande medicinsk etik, strax efter disputationen. Vetenskapsrådet strök helt sonika min roll ur forskarmanuset, medan de övriga fick pengar. Patrik Hall saknar meriter inom området medicinsk etik, var motiveringen.

FRÅN NATIONALISM TILL FÖRVALTNING

Sedan dess har jag sökt och fått – i något fall som medansökare – forskningsprojekt om gränsregioner, IT-politik, organisatoriska konsekvenser av NPM-reformer, byråkratisering av svenska myndigheter, samverkansproblematiken inom offentlig förvaltning samt styrmedel för hållbar textilproduktion och användning. I dagsläget har jag gått vidare till andra omgängen i FAS tillsammans med ett par sociologer med en ansökan om mötens betydelse inom svensk förvaltning. Efterhand har jag alltså främst blivit förvaltningsforskare. Jag har lärt mig en hel del om väldigt mycket, men detta har också kommit att skapa en del problem.

Tittar man på forskningen är det svårt att

hitta något sammanhängande. Jag har kort sagt blivit en dilettant. Störst problem skapar detta i publiceringssammanhang. Det är svårt, snart sagt omöjligt, att sätta sig in i vilka de stora namnen och de stora arbetena är på ständigt nya områden. Samtidigt måste dessa refereras till för att forskningen ska bli publicerbar. Risken blir att man slarvar.

ATT BYTA ELLER INTE BYTA SPÅR

Nationalismforskningen på 90-talet förefaller som en guldålder. Det fanns ett fåtal gubbar som alla hade varsin teori – Gellner, Anderson, Smith. Alla refererade till dem och alla visste vilka de var. Även om situationen för denna forskning säkert har blivit betydligt mer komplex, så är det intressant att fråga sig hur det blivit om jag stannat där, blivit fackidiot? Med förvåning har jag nämligen kunnat se hur andra som disputerar obekymrat fortsätter inom samma forskningsinriktning, ofta under hela karriären. Kanske har de aldrig fått några råd som liknade de jag fick av Stenelo, och om de har fått sådana råd så har de inte följt dem. I dagsläget förefaller det som ett karriärmässigt mer säkert val att stanna inom samma område eftersom det är lättare att bli publicerad. Men självfallet har specialisten andra fördelar än de rent karriärmässiga. Samhället, för att inte tala om naturen, är komplext och är beroende av specialisterna.

När jag nu har fått en chans att bre ut mig på dessa sidor vill jag givetvis ändå sjunga min egen lovsång, dvs dilettantens. Jag är medveten om att "generalist" är en mer positiv beteckning, men för att inte självförhärli-gandet ska gå för långt så behåller jag epitetet dilettant.

VI LÅTSAS VARA INSATTA

Det finns mycket annat än de karriärval som jag hittills beskrivit som i viss mån tvingar

oss alla att bli diletanter. Efter hand som tiden går skaffar vi familj, hinner inte läsa och skriva nätterna igenom, tvingas undervisa på disparata områden, samt springa på olika typer av forskningsmöten vars innehåll vi inte hinner förbereda. Slit för brödfödan helt enkelt. Rent generellt tror jag också att vi håller på att bli alltmer stressade, även om detta är svårt att belägga. Efter hand lär vi oss därför att låtsas att vi är mer insatta än vi är (när vi sitter på olika möten och seminarier eller träffar studenter och doktorander), att vi förberett undervisningen mer grundligt än vi egentligen har (vi hittade power pointen på nätet eller fick den av en kollega), att vi känner till diverse nya författare och inriktningar bättre än vi gör (i själva verket läste vi en artikel av denna författare eller inom denna inriktning senast för tolv år sedan, som vi har ett dimmigt minne av).

Vad kan man då se för positiva egenskaper hos diletantan? Kan det verkligen vara bättre att kunna en del om mycket än att kunna mycket om en del?

ORGANISERA OCH ADMINISTRERA

Det finns en märkvärdig likhet mellan samhällsvetenskaper och offentlig förvaltning; strängt taget är det nog samma verksamheter. Inom båda verksamheterna ägnar vi oss mest åt att organisera och administrera problem snarare än att lösa dem. Det är en självförstärkande process – ju mer problem vi organiserar och administrerar, desto fler upptäcker vi. Idag verkar det inte finnas någon bortre gräns för hur mycket som kan organiseras och administreras. Vi koncentrerar oss på att förvalta det bestående snarare än att tänka nytt, trots förtvylade besvärjelser som försöker mana fram den motsatta bilden av modernitet, "up to date" och "top notch". Fragmenteringen har många redan skrivit om – i allt mindre utsträckning behöver samhällsvetare kommunicera med varandra utanför sina kottier och specialtidsskrifter. Jag minns en konferens som jag deltog i ("interpretative policy analysis") där jag starkt kände av detta.

De självklara referenser som man rörde sig med skapade bara främlingskap hos mig. Men de riktigt viktiga samhällsvetarna – en Weber, en Foucault – har kunnat säga saker om väldigt mycket. Offentlig verksamhet har likartade problem. Specialiseringen är trygg (den skapar ett skydd), men det vi verkar behöva i samhället är snarare övergripande perspektiv.

STÄLLA DE STORA FRÅGORNA

Som säkert var och en förstår så anser jag att alla dessa problem är störst för specialisten. Dilettanten har större möjlighet att ställa de nya frågorna. Dilettanten har möjlighet att se de större sammanhangen, att många utmaningar är lika på de mest olika områden. Det ligger förstås ett visst mått av dramatik och/eller retorik i detta. Sökandet efter de stora frågorna (och svaren) liknar det nostalgiska längtandet efter den "stora berättelsen" om samhället.

Vilka de stora frågorna är vet man förstås inte förrän man har ställt dem. Vi översköjs av svar, men verkar glömma bort de intressanta frågorna. Jag skulle gärna forska om dessa frågor: Hur består den politiska ordningen? Vad är det egentligen som får en kommun (och/eller stat) att fungera? Varför lyder vi så många påbud trots att det sällan finns makt att effektuera dem? Finns det något samband mellan begränsat politiskt inflytande och depression? Varför vill näringslivet alltid ha mera politik medan politikerna alltid numera vill ha mindre politik? Varför fortsätter vi att tjata om demokrati trots att den känns alltmer förlegad? Bör vi statsvetare hitta på egna begrepp i stället för att återanvända samhällsspelarnas egna? Vad är politik?

Det hade varit roligt att någon gång få se workshops på någon konferens som behandlar någon av dessa frågor. För sådana diskussioner tror jag att diletantan är något bättre rustad än specialisten. Vi diletanter har nämligen sett att mekanismerna inom olika politikområden och policysektorer ofta, om än långt ifrån alltid, är desamma. För få

statsvetare har följt Göras Perssons devis om att politiken är sig lik i Katrineholm och EU.

MER AV "FÖRARGELSEVÄCKANDE STATSVETENSKAP"

För ett tiotal år sedan skrev jag en artikel om statsvetenskapens begränsade nytta i Göteborgs-Posten. Idag hade jag nog inte uttryckt mig på samma sätt. Statsvetenskapen gör säkert nytta på en del områden; ibland kanske det finns risk att den är lite för nyttig. Som sagt så står statsvetaren nära tjänstemannen (förr var det inte ovanligt att statsvetarna också var politiker). Jag skrev i artikeln att den statsvetenskapliga utbildningen främst är fostran i en maktägande profession, och det är en uppfattning jag fortfarande står fast vid. Men nu, mer än någonsin, behöver vi "förargelseväckande statsvetenskap". Begreppet har jag lånat från en annan gammal Lunda-medarbetare, Leif Johansson. Leif Johansson (2010) har författat en läsvärd översikt om svenska avhandlingstitlar i statsvetenskap (där han för övrigt kommer fram till att begreppet "ordning" som framhävdes i frågorna ovan enbart används i en av 769 avhandlingstitlar!).¹ Där använder han inte begreppet, men det ligger möjligen lite som en undertext.

Förmågan att vara förargelseväckande tror jag också tillkommer diletantan. När diletantan kommer till ett nytt område har han eller hon nämligen möjligheten att se detta område i ett nytt ljus, som riskerar att vara förborgat för specialisten. "Vad tusan är det ni håller på med här egentligen?" är en fråga som diletantan kan ställa, och som kanske något fler svenska statsvetare borde ställa. Trots att statsvetenskapen liksom andra vetenskaper äger rum på en kritisk teater (som ofta just är teater) så skulle jag vilja hävda att den i alldeles för hög grad präglas av acceptans

av hur det är, och i alldeles för liten grad av ifrågasättande. Förargelseväckande statsvetenskap är att ifrågasätta vedertagna dogmer och sanningar som ofta inte alls är sanningar. Ett enkelt exempel: Sverige är medlem i EU och numera de facto ett maktindelningssystem i stället för en parlamentarisk demokrati, något som en del statsvetare försynt har påpekat men aldrig har RUTIT ut.

KONVENTIONELL OCH TRADITIONELL

Av vad som sagts här skulle man kunna tro att jag anser att svensk statsvetenskap krisar, men något sådant har jag inte förmåga att uttala mig om. Jag saknar överblick. Det jag kan överblicka är den statsvetenskapliga forskningen om offentlig förvaltning, som jag finner förbluffande konventionell och traditionell (om man jämför med jämförbar forskning i länder som Norge, Danmark, Nederländerna och Storbritannien), i den mån den finns kvar överhuvudtaget (här har vi släppt initiativet till arbetsvetare och företagsekonomer, bland andra). Vi kramar fasader som "offentlighet" och "dualism" trots att dessa fenomen har liten eller ingen roll att spela i den empiriska verkligheten längre, och det finns fortfarande en stark tendens att identifiera den offentliga förvaltningen med regeringen (som utgör ett par promille av förvaltningen) och dess "styrning". Men jag tror verkligen inte att det är lika illa ställt inom andra grenar av svensk statsvetenskap, det saknar jag som sagt förmåga att överblicka.

SPECIALISERING INTE ALLTID BRA

Det är just den där förmågan att överblicka som jag gärna skulle nå fram till, och det är därför jag har sjungit dilettantismens lov i denna text. Kanske handlar det bara om att försöka rättfärdiga varför jag var så lydlig mot Stenelos råd. Specialiseringen är oundviklig och eftersträvansvärd på många fält. Men frågan är ändå om den kanske är minst eftersträvansvärd på det samhällsvetenskapliga området. Allmänheten kan vara intresserad av, och

1 Leif Johansson (2010), "Kronan på verket: lakttagelser och reflexioner vid en genomgång av titlar på svenska doktorsavhandlingar i statsvetenskap under 120 år", i Jerneck, Magnus & Badersten, Björn (red), *Kontraster och nyanser: svensk statsvetenskap i brytningstid*. Statsvetenskaplig tidskrift.

känna engagemang i, boplatser från yngre bronsåldern, trollsländornas beteende och orsaker till diabetes – för att nu ta några enkla exempel på specialisering inom andra vetenskapsområden. Men det är signifikativt att jag har svårare att hitta exempel på någon statsvetenskaplig specialisering av allmänt intresse. Det är signifikativt att vi använder oss av journalisten och före detta tjänstemannen Mats Engströms ”Maktkamp Europa” när vi vill beskriva EU för studenterna. Engström är en statsvetenskaplig dilettant, men han ställer frågor och ger bilder som vi statsvetare alltför ofta verkar glömma bort i vårt navel-skådande på EU:s institutioner och processer. Mitt slutord är därför: mer dilettantism i den svenska statsvetenskapen! Strunta i att klaga över att folk saknar meriter på ett visst specialområde; kanske det i stället kan göra deras forskning mer intressant? Och då har jag, som framgått, talat i egen sak.

Patrik Hall är docent i statsvetenskap och verksam vid Institutionen för globala politiska studier, Malmö högskola.

E-post: patrik.hall@mah.se

- Demokratins semantik
- Ideologikritik
- Konkurrens och marknadsanpassning i offentlig förvaltning
- Miljöpolitik
- Politisk teori
- Skilda perspektiv på internationell säkerhet
- Statsförvaltning i förändring
- Demokrati, flerdimensionella (o)jämligheter och samtida politiska omvandlingar

Statvetenskapliga förbundets årsmöte 2013

Statsvetenskapliga förbundets årsmöte äger i år rum i Stockholm, 2–4 oktober. Keith Banting är huvudtalare, och konferensens paneldebatt har temat ”Prekariatet” där bland annat Guy Standing deltar (Standing är författare till boken ”The Precariat: the New Dangerous Class?”). Årsmötet erbjuder hela femton olika arbetsgrupper.

- Internationell politisk teori
- Politiskt beteende och partier
- Att undervisa politik
- Demokrati, medborgarskap och politiska regimer
- Europeisk politik i tider av kris – vart är EU på väg?
- Feminism, makt och politik
- Global Governance

Litteraturgranskningar

Litteraturredaktör: Rickard Andersson

Ohlström, Marcus, 2012. *Justice and the Prejudices of Culture: On Choice, Social Background, and Unequal Opportunities in the Liberal Society*. Linnaeus University Dissertations nr 96. Växjö: Linnaeus university Press.

Anmälan av Göran Duus-Otterström

1. LIKA MÖJLIGHETER ATT LEVA LIV SOM GER ANSEENDE

Marcus Ohlström har identifierat vad han menar är en blind fläck i den egalitära grenen av liberal politisk filosofi vars främste företrädare är John Rawls, nämligen människors olika möjligheter att leva liv som anses värdefulla eller aktningsvärda av andra. Men hans argument går ut på att visa att denna ojämlikhet borde fördömas på basis av värden som denna tradition redan omfattar. Avhandlingen är med andra ord ett uttryck för ”immanent kritik”. Denna typ av kritik är positiv till sin natur: ”we argue from ideas and values harvested from our preferred tradition but seek to show that these ideas and values require more than what has hitherto been acknowledged” (s. 11).¹ Man kan säga att Ohlström vill ”tänka vidare” med Rawls vad gäller problemet med jämlika möjligheter till anseende.

Ohlström behandlar ett ämne som tillhör de snårigare bitarna i Rawls’ rättviseteori (”justice as fairness”) nämligen den sociala primära nyttighet som Rawls kallar ”the social bases of self-respect”. Rawls inkluderar som bekant denna bland sociala primära nyttigheter eftersom självrespekt är något varje person behöver för att kunna leva ett fritt och jämlikt liv tillsammans med andra i sam-

hället. Ett rättvist samhälle bekämpar därför de sociala villkor som undergräver människors självrespekt i form av känslor av skam och underordning. Rawls anser att en av de stora förtjänsterna hos hans två rättvisepprinciper är just att de leder till ett samhälle där sådana känslor inte får fäste, dels genom att varje person kan mötas som en jämlike i det offentliga, dels genom att varje person vet att andra inte kan berika sig på sin större tur i det sociala och genetiska lotteriet utan att det kommer de mindre lyckligt lottade till dels.

Ohlström skiljer mellan odifferentierad respekt för det vi är, respekt i kraft av vårt människovärde (”respect”), och differentierad uppskattning för det vi gör (”esteem”). Det är det senare, det vi kan kalla anseende eller status, som står i fokus för Ohlströms avhandling. Tanken är att mycket av en persons känsla av värde avgörs av hur hon bedöms av andra för hur hon *lyckas* i livet. Om en person lever ett liv som i hennes samhälle anses ofint kan hennes självaktning skadas och känslor av skam och underordning sätta in. En egalitär liberal har därför lika mycket skäl att bry sig om de sociala grunderna för anseende som hon har att bry sig om de sociala grunderna för respekt, för bristande självrespekt och bristande självaktning kommer båda att underminera personers möjligheter att fullfölja sina livsprojekt. Argumentet är alltså att även anseende ska räknas som en social primär nyttighet.

Måste en egalitär liberal acceptera anseende bland sociala primära nyttigheter? Rawls själv menade som bekant att justice as fairness var en teori för de institutioner som utgör samhällets grundstruktur. Men anseende är i huvudsak något vi får av andra när vi gör saker de beundrar. En tänkbar invändning kunde därför vara att anseende inte är en relevant rättvisevaluta eftersom den varken förde-

1 Alla sidhänvisningar är till Ohlströms avhandling om inte annat anges.

las av samhällsinstitutioner eller ligger under deras kontroll. Rawls kan tänkas säga att så länge som samhällets institutioner regleras av hans rättvisepprinciper är statuskillnader irrelevanta. Ohlström gör dock den mycket intressanta observationen att Rawls själv, i *A Theory of Justice* (1999), verkar oro sig för skillnader i anseende. Det betyder antingen att grundstruktursvillkoret är förenligt med att se anseende som en rättvisevaluta eller att Rawls själv inte var villkoret troget. Ohlströms argument är hursomhelst att om man inte får andras aktning för vad man gör så är det svårt att hålla stängen de förlamande känslor av skam och underordning som Rawls oroar sig för när han talar om självrespekt – men till skillnad från respekt kan självaktning inte tryggas av att alla utrustas med samma uppsättning fri- och rättigheter.

Ohlström menar att varje samhälle kommer att utveckla måttstockar för vad som räknas som finare än annat. I vår typ av samhälle handlar dessa måttstockar ofta om yrke. Komplexa, intellektuella arbeten anses till exempel finare än smutsiga kroppsarbeten och är förenade med större anseende. Problemet är att olika personer har olika möjligheter att nå statuspositioner. Alltså når vi det Ohlström kallar "the injustices of choice" (s. 92) – sociokulturell bakgrund påverkar (reellt, om ej formellt) möjligheterna att uppnå status. Lösningen på orättvisan är att utjämna möjligheterna att nå anseende. En egalitär liberal bör försvara "equal opportunities to achieve for oneself a life that counts as good by the lights of our shared societal culture" (s. 28).

2. VALETS ORÄTTVISOR

Argumentet bygger på en viss värdeteoretisk position. Som liberal vill Ohlström inte säga att vissa sätt att leva i sig är bättre än andra. Om en person fritt väljer ett lågstatusliv finns ingenting att invända mot detta – personer har rätten att själva utforma sina livsprojekt. Det finns alltså ingenting, för att tala med Bentham, som säger att poesi i princip är bättre än plockepinn. Men givet att poesi

anses som finare så kan man ändå säga att poesi (i en mening) är bättre, för poesin ger dig större anseende. Kulturella värderingsstrukturer gör alltså poesin (i en mening) bättre än plockepinn. Vi har åtminstone ett skäl – anseende – att anpassa oss till de rådande värderingsstrukturerna när vi väljer våra livsprojekt.²

På vilket sätt är då möjligheterna att leva liv som har högt anseende ojämlika? Ohlström för här ett resonemang om att personer med olika sociokulturell bakgrund kommer att uppleva olika "kostnader" visavi de livsätt som har högt anseende (s. 92–96). Priviligierade personer som socialiserats till att ha önskningar om att leva liv som anses värdefulla kommer att uppnå anseende genom att blott leva de liv som de vill leva. De som kommer från mindre privilegierade bakgrunder kommer däremot att möta större hinder. Om de vill leva i enlighet med vad som anses värdefullt behöver de kämpa emot de önskningar som de fått med sig från sin uppväxt. De måste undertrycka sina "undesirable desires by an act of will" (s. 91). De kommer även att i någon mening behöva lämna den sociokulturella miljö som de är vana vid. Ohlströms teori bygger på Harry Frankfurt (1971) teori om första och andra ordningens önskningar. Precis som en röksugen person kan ha svårt att leva upp till hennes andra ordningens önskan att inte var en röksugen, kan en person med kulturellt "ofina" önskningar finna det svårt att leva upp till sin andra ordningens önskan att leva ett "fint" liv.

Det är viktigt att understryka att Ohlström talar om effekterna av sociokulturell bakgrund, inte socioekonomisk. Många egalitära liberaler försvarar ju redan omfattande omfördelning av materiella resurser för att göra möjligheterna mer likvärdiga personer emellan. Ohlström menar dock att sociokulturell bakgrund kommer att slå igenom

2 Att anseende eller status har ett inte obetydligt instrumentellt värde bevisas om inte annat av de effekter statuskillnader har på hälsa, se t.ex. Marmot (2004).

även om samhället kraftigt skulle omfördela resurser. Kulturellt kapital går i arv, om man så vill. Detta innebär att den sociokulturella bakgrundens effekter är ovanligt robusta. Ohlström menar därför att en egalitär liberal behöver utöka sin arsenal av principer till att också inkludera en princip om reellt lika möjligheter till lika anseende. Värt att poängtera är att Ohlström väljer att inte diskutera biologiska källor till ojämlika möjligheter.

Centralt för Ohlström är idén att personer från sociokulturellt oprivilegerade miljöer kommer att ha det svårare att välja statusfyllda liv; kostnaderna som är involverade i att göra detta val kommer att vara högre för dem än för andra, och högre på ett sätt som inte är helt angripbart via materiell omfördelning. En svaghet med avhandlingen är att dessa kostnader, som beskrivs ganska kortfattat, inte exemplifieras på ett slagkraftigt sätt. Det är därför lätt att få intrycket att kostnaderna inte är så tunga att bära och att det är förenligt med rättvisa att kräva att personer helt enkelt ska kunna ta dem. En analogi skulle kunna vara tandläkarnervositet. Anta att det rättvisa samhället ger alla medborgare samma rätt till tandvård och utrustar dem med resurser därtill. Vissa är emellertid nervösa för tandläkarbesök. Detta kan betyda att de inte går lika ofta som andra, vilket i sin tur gör att de lider av sämre tänder. Men det är inte säkert att det finns någon orättvisa här. Kanske kan man kräva av personer att de ska övervinna sin nervositet – ett samhälle som ger alla resurser för att bekosta tandvård har gjort allt som rättvisan kräver.

Det är ändå frestande att acceptera att sociokulturell bakgrund orättvist påverkar möjligheterna att uppnå anseende. Frågan är hur man bäst gör reda för denna intuition. Ohlströms svar är att skjuta in sig på kostnaderna för att välja vissa liv. Men då kan man fråga sig vari orättvisan ligger om olika sociala grupper vore perfekt självgenererande – personer som kommer från oprivilegerade bakgrunder vill bara ha enkla yrken och stannar livet ut i sin vanliga miljö. I en sådan värld

kommer ju ingen att råka ut för vare sig psykologiska eller sociala kostnader.³ Samtidigt slår det mig som en värld som fortfarande är orättvis. Kanske är felet helt enkelt att personer från en oprivilegerad bakgrund är mindre sannolika att *vilja* leva de liv som ger högt anseende. Ett rättvist samhälle, kunde Ohlström säga, är ett där sociokulturell bakgrund inte systematiskt påverkar människors drömmar och framtidsplaner.

3. ATT APPROXIMERA IDEALET

Vilka slags verktyg finns då tillgängliga för att försöka åtgärda orättvisa i anseende? Ohlström utvärderar här ett par alternativ. Kommunitarister skulle ta sig an problemet genom att angripa individens frihet att själv välja sitt liv (vilken innebär att hon kan välja oklokt). Men genom att ställa upp och främja en viss version av det goda livet bryter kommunitarismen mot den centrala liberala principen om statens neutralitet. Dessutom angrips ju inte problemet med olika anseende alls, eftersom folk kommer att ha olika förutsättningar att leva upp till den gemensamma värderingsmåtstocken. Mer lovande är erkännandeteoretikerna. Enligt dessa är lösningen att bearbeta värderingsmåtstocken. Om samhället bara lär sig att *tillmäta* samma anseende till olika sätt att leva så försvinner problemet med att vissa har lägre anseende än andra. Ett grundläggande problem med denna position är dock att den kräver att det politiska lägger sig i saker som hör civilsamhället till, menar Ohlström. Ett samhälle får inte via statsapparaten försöka reglera individers värderingar

3 Ohlström observerar, fullt rimligt, att sociala grupper i praktiken är allt annat än perfekt självgenererande – människor strävar uppåt (s. 117). Men frågan är hur man skulle kunna göra reda för orättvisan i en sådan värld om den existerade och Ohlströms fokus på kostnader är, tror jag, otillräckligt härvidlag. En näraliggande diskussion är den som aktualiseras i B.F. Skinners *Walden Two* (1948). I Skinners utopi kan alla göra vad de vill, men bara eftersom de har blivit utrustade med dispositionen att bara vilja göra det de kan göra. Det verkar vara ett samhälle som brister i frihet.

om bättre och sämre om vilka vi legitimt är oense.

Nästa alternativ är det som Rawls själv företrädde, nämligen att var och en kan finna en egen grupp av likar där hon kan ha anseende alldeles oavsett hur framgångsrikt hennes liv är i en mer *samhällsvid* bemärkelse ("associations of peers"). Ohlström argumenterar här övertygande för att vi inte gärna kan undvika att jämföras med mer samhällsvida måttstockar. Detta gäller inte minst för den position vi har i samhället, vilken inte bara är synlig utan också tas som proxy för vår individuella duglighet. Ett bra exempel på en sådan position är vårt yrke. "Our work (...) is visible", sammanfattar Ohlström (s. 105).

Utmaningen blir därför att förklara hur vi kan utjämna möjligheterna att nå anseende på ett sätt som accepterar att varje samhälle kommer att präglas av en hierarkisk uppfattning om status och inte kräver illiberal statlig inblandning. Ohlström erkänner att möjligheterna att leva liv som anses goda aldrig kan bli helt lika. Han försvarar istället en svagare tes, nämligen att samhället åtminstone bör "ensure that no one falls too far behind in the competition for esteem and related advantages" (s. 129). Även om perfekt rättvisa är ouppnåeligt kan samhället föresätta sig att eliminera de mest akuta effekterna av orättvisa, som att vissa personer fastnar i permanent lågt anseende. Ohlström, som koncentrerar sig på yrken som källa till anseende, prövar här först idén att lågstatusyrken ska utföras av alla på deltid. Detta förslag underkänns, dels eftersom det är ineffektivt slöseri att låta högkvalificerade personer spendera en del av sin arbetstid på lågkvalificerat arbete, dels eftersom vissa personer kan tänkas föredra lågkvalificerade arbeten på heltidsbasis. Ohlströms lösning blir istället att försvara "the right to start anew" (s.108). Denna rättighet innebär att individer via fortlöpande möjligheter till utbildning osv. ges verktygen att ta sig ur lågstatusyrken som annars kan bli permanenta: "we offer, continuously and indiscriminately, opportunities for education,

training and whatever else citizens need in order to change the course of their lives and leave behind the kinds of positions we have identified as attracting potentially harmful disesteem" (s. 110).

Det finns en policy-mässig förändring som jag tror Ohlströms rättighet skulle tjäna på. Ohlström tänker sig att rätten att starta på nytt ska riktas specifikt mot dem som har lågstatusyrken. Detta har nackdelar. Dels riskerar staten, i det att den upphör att vara neutral, att stigmatisera folk. Ens låga anseende bekräftas i samma ögonblick som man får reda på att man omfattas av rätten att starta på nytt. Dels måste staten hantera behovsprövning, med alla implementeringsproblem som kommer därtill. Det verkar bättre, för Ohlströms syften, att försvara en *universell* rätt till fortutbildning. En sådan modell undviker att vara stigmatiserande. Inte heller måste den kosta särskilt mycket mer – de med redan högt anseende kommer ju rimligen inte att utnyttja den.

4. HUR SKA MAN FÖRSTÅ IDEALET?

Hur ska man karaktärisera Ohlströms ideal? Tidigt i avhandlingen slås fast att det jämlikhetsbegrepp avhandlingen rör sig med inte är utfallsorienterat (s. 15). Idealet som försvaras uttrycks istället i möjlighetstermer – rättvisan kräver att var och en har samma möjligheter att uppnå högt anseende. Samtidigt faller avhandlingen ofta in ett utfallsorienterat språkbruk (två tydliga exempel: "we should [...] establish a more equal distribution of the recognition or esteem that our actual cultures express" [s. 51], "there are arguments from justice that call for a more equal sharing of esteem"[s. 122]). Själva idén med en ovillkorlig rätt att starta på nytt om man befinner sig i en lågstatusposition tycks mig för övrigt utfallsorienterad. Rimligen försvaras en sådan rättighet eftersom det är dåligt att ha lågt anseende.

Det är inte alltid tydligt vilken roll möjligheter spelar i normativ argumentation. Det

beror på att det finns två olika sätt att tänka på möjligheters betydelse. Man kan tänka på möjligheter i termer av en tävlingsmetafor, som när vi säger att varje utfall av en rättvis tävling är rättvist. Detta perspektiv är intimt förknippat med att berättiga ojämlika utfall. Enligt ett synsätt, inte helt olikt Rawls' eget, är rättvisans uppgift att se till att alla får en schysst chans i livet – men individer har ingen rätt att klaga om de saknar högstatuspositioner eftersom de förlorat en rättvis tävling. Man kan också tänka på möjligheter i termer av en buffémetafor. Enligt detta synsätt är möjligheter viktiga eftersom de ökar chanserna för preferenstillfredsställelse – om det finns många olika maträtter att välja mellan kommer alla att hitta något de är genuint nöjda med. Möjlighetsfokus i denna betydelse är fullt förenligt med att värdesätta lika utfall i betydelse lika preferenstillfredsställelse och fullt förenligt med att möjligheterna att välja och välja om ska upprätthållas över tid.

Ohlströms argumentation oscillerar mellan dessa två positioner. Hans ideal – lika möjligheter till lika anseende – vetter mot tävlingsmetaforen. Idealet är förenligt med att betrakta utfallen av rättvisa tävlingar (om högstatuspositioner) som rättvisa. Men hans inlägg om Mills rätt att vara en excentriker och hans betoning på att upprätthålla kontinuerliga möjligheter att välja om vetter snarare mot buffémetaforen. Denna del av hans teori skulle bäst kunna beskrivas i termer av ett delvis annat ideal, nämligen att var och en ska kunna sägas leva sitt liv genuint frivilligt, vilket i sin tur kräver reella möjligheter att välja såväl att anpassa sig till samhällets värderingsmåtstockar som att avvisa dem. Detta är dock en utfallsorienterad position och den roll möjligheterna spelar är, tycks det mig, att garantera genuin frivillighet (dvs. preferenstillfredsställelse) så långt det går. Idealet tycks ganska olikt den princip som Rawls kallar *fair equality of opportunity*, som etablerar villkoren för en rättvis tävlan om högstatuspositioner i samhället. Ohlströms version av lika

möjligheter är också mer expansiv än Rawls.⁴ Men detta klargörs aldrig tydligt i avhandlingen.

Ohlström skulle kunna svara att hans ideal är rättvisa tävlingar, men att effekterna av sociokulturell bakgrund innebär att tävlingar de facto inte är rättvisa. Hans normativa position skulle då kunna uttryckas så här: ingen bör ha lägre anseende än någon annan på grund av faktorer bortom deras kontroll, men eftersom sociokulturell bakgrund robust påverkar fördelningen av anseende på ett sätt som till så stor del är bortom vår kontroll så måste utfallen av faktiska tävlingar korrigeras.

Detta väcker frågan om Ohlströms position är s.k. *luck egalitarianism* (LE) eller inte. LE är positionen att skillnader i innehav (i något moraliskt relevant hänseende) är orättvisa om de beror på faktorer bortom vår kontroll, men inte orättvisa om de beror på val vi är ansvariga för. Det är naturligt att läsa Ohlströms avhandling som en form av LE: ”*circumstances of choice*” är en form av brute luck vars differentierade effekter måste korrigeras.⁵ Men Ohlström förkastar uttryckligen LE (s. 112). Ett av skälen för detta verkar dock vila på ett missförstånd, nämligen att luck egalitarians har en sociologiskt naiv syn på det här med fria val. Luck egalitarians behöver inte anse att folk är ansvariga för massor av saker. Positionen är förenlig med att ingen är ansvarig för någonting alls – en eventualitet som för dem helt enkelt innebär att det är orättvist om någon har mer än någon

4 Ett skäl till detta kan vara att Ohlström lägger in mer i *fair equality of opportunity* än Rawls tycks göra. Vid ett tillfälle står det att principen kräver “*equal opportunities to realize our independently chosen life plans*” (s. 129). Men detta verkar inte vara något Rawls är förbunden till, vilket om inte annat avslöjas av att differensprincipen kan rättfärdiga ojämlika innehav av (vissa) sociala primära nyttigheter.

5 Ohlström hävdar att “*the circumstances of choice fall into the category of morally arbitrary factors for which we should not be held responsible*” (s. 94).

annan – och de pratar ständigt om mixad tur och ojämlika ”opportunity sets” i sina analyser. Om en sociologiskt sofistikerad analys skulle avslöja att våra val i mångt och mycket är påverkade av faktorer bortom vår kontroll skulle luck egalitarians hålla med Ohlström om hans slutsatser.

Ohlström kan invända att hans position, till skillnad från LE, inte är intresserad av oförtjänta skillnader mellan människors innehav utan av de absoluta nivåer av innehav som tillkommer dem som har det sämst. Han hävdar ju att ojämlikhet i social status kan Pareto-förbättra villkoren i samhället vilket gör att den kan vara berättigad (s. 108). Denna invändning väcker dock frågan om hur vi i så fall omedelbart kan veta att personer med lågstatuspositioner har ett rättvisekrav på hjälp att förbättra sin position. En annan invändning är att deras krav på hjälp grundas i en ovillkorlig rätt till tillräckliga resurser för att undvika sociala och politiska dominansförhållanden, vilket s.k. democratic egalitarians har förespråkat (se t.ex. Anderson 1999). Men denna position brukar kopplas ihop med ett tillräcklighetstänkande som rimmar illa med hur Ohlström uttrycker sitt ideal i övrigt. Inte heller är en sådan tillräcklighetströskel nödvändigtvis oförenlig med LE (Segall 2010).

Nyckelfrågan är kanske hur man ska förstå rätten att starta på nytt. Är det en förlängning av Ohlströms mer generella ideal eller ett brott mot det? Det vill säga, vore det idealt rättvisa att de differentierade effekterna av sociokulturell bakgrund korrigerades helt och hållet eller bör effekterna bara korrigeras när de resulterar i att någon hamnar i tillräckligt skadlig lågstatusposition? Den förra tolkningen verkar mer korrekt. Sådär skriver Ohlström när han försvarar rätten att starta om:

If (...) choice is more burdensome for some than for others, and if it is so due to circumstances over which we have no or only limited control, then the least we can do is to discount the responsibility for *not* having chosen wisely early in life, and provide the real opportunity to choose again later on (s. 111).

Det *minsta* vi kan göra är att hjälpa dem som har valt oklokt. Ordvalet antyder att det finns mer som vi idealt sett borde göra – förmodligen eliminera effekterna av sociokulturell bakgrund på fördelningen av anseende generellt. I så fall har jag svårt att se hur positionen inte har åtminstone starka drag av LE.

Det är ändå lätt att förstå varför Ohlström förkastar LE. Denna teori är nämligen svår att förena med en ovillkorlig rätt att starta på nytt. Rimligen finns det en gräns när vi är villiga att säga att en person är ansvarig för det utfall hon befinner sig i. För att göra diskussionen så tydlig som möjligt kan vi tänka oss folk som har ”socially desired desires” (s. 96) men vars karriärer helt enkelt inte fallit väl ut och som nu befinner sig i en position som är behäftad med lågt anseende. Hur kan man försvara att sådana personer har en kontinuerlig rätt att starta om på det allmännas bekostnad, vilket man ju måste göra om rätten att starta om ska vara just ovillkorlig? I princip finns det två argumentationslinjer:

1. Personer med låg social status är inte ansvariga för sin position eftersom de inte haft (lika) möjligheter att undvika den.
2. Vi är pro tanto alltid skyldiga att hjälpa folk med låg social status (om de vill förbättra sin position).

Även om man skulle kunna argumentera för (1) på basis av en radikal kritik av ansvarsbegreppet måste Ohlström förkasta (1) – han lägger nämligen vikt vid att försvara att människor *kan* välja fritt i den mening som krävs för att de ska vara ansvariga och han menar ju att folk genuint frivilligt kan välja att inta lågstatuspositioner (t.ex. för att möjliggöra mer fritid). Jag tror därför att (2) ligger närmare vad Ohlström har i åtanke. Människor ska ges möjligheter att förbättra sin dåliga position oavsett hur de hamnade där – och om de inte tar dessa möjligheter har vi så goda skäl som vi kan begära för att dra slutsatsen att deras val är genuint frivilliga. Man kan undra, vilket vi sett ovan, hur denna position passar ihop med det generella idealet. Är den ovillkorliga rätten

till hjälp den mest akuta implikationen av att de differentierade effekterna av "circumstances of choice" bör bekämpas eller rör det sig snarare om att garantera alla tillräcklig social status (om de vill ha det) oavsett deras ansvar för att ha hamnat där de hamnat? Man kan också undra om rätten att starta om är alltför ansvarsokänslig – riskerar den inte att bli rätten att både äta kakan och ha den kvar och därmed bli orättvis mot dem som valde att ta färre risker tidigt i livet och nu förväntas betala för andra (jfr. Dworkin 2003)?

Jag har haft vissa besvär med att förstå den grundläggande normativa positionen i Ohlströms avhandling. Vilken roll spelar möjligheter för den? Är den utfallsorienterad? Är den luck egalitarian, eller luck egalitarian med en plikt att trygga basala behov, eller mer substantiellt rawlsiansk? Det kan bero på att positionen inte är helt färdigtänkt, eller att den är färdigtänkt men inte klart uttryckt. I vilket fall som helst är avhandlingen inte helt distinkt vad gäller det grundläggande normativa fotarbetet och jag hade gärna sett att mer uppmärksamhet hade ägnats åt att göra det helt tydligt.

5. ATT BEKÄMPA STATUSSKILLNADER

Ohlström hävdar att det varken är önskvärt eller möjligt att utradera skillnader i människors status. Ett rättvist samhälle kommer att innehålla skillnader i anseende. Men ibland blir han möjligen något utopisk när han försvarar möjligheterna att utradera yrkesrelaterade statusskillnader. Sådär står det t.ex. om vad rätten att fortbilda sig skulle kunna innebära:

We would thereby initiate a supply-driven gradual move away from resource-intense routine labor towards more demanding complex labor and we would press for automation of what used to be manual tasks, which in turn should further reduce the need for routine labor and increase the demand for complex and, let us hope, more rewarding labor (s. 120)

Tankegången verkar vila på att om bara vissa jobb som idag anses ofina försvann så skulle statusskillnaderna bli mindre. Mot detta talar att status är en s.k. "positional good" – dess värde består i att andra har mindre. Det är välkänt att sådana nyttigheter kan sätta igång rustningsspiraler som inte förändrar någons relativa position. Ett bra exempel är utbildning, vars värde som konkurrensfördel bestäms av den utbildningsgrad andra har. Om alla bestämde sig för att skaffa sig en doktorsgrad skulle ingen ha vunnit högre anseende. Att vara doktor skulle då vara alldagligt. Statusskillnaderna skulle istället bli skarpare mellan professorer och doktorer. På samma sätt skulle statusskillnaderna inte nödvändigtvis bli mindre bara för att de i nuläget minst aktade jobben sköttes av robotar. Kanske uppstår förstärkta statusskillnader bland de arbeten som tidigare framstod som statusfyllda i relief mot rutinarbetena – lägre tjänstemän som den nya arbetarklassen, om man så vill.

Om detta är sant är Ohlströms ideal om ett mer långtgående jämlikt samhälle kanske ouppnåeligt. Det innebär förstås inte att idealet är felaktigt. Men kanske innebär det att det bästa vi kan hoppas på att uppnå är någorlunda jämlika tävlingsvillkor om de mest statusfyllda positionerna för dem som vill tävla om dem. Men sådana tävlingsvillkor är förenliga med att vissa kommer att leva liv som de är missnöjda med även i det fullt rättvisa samhället, och frågan hur långt vi behöver kompensera förlorarna i konkurrensen återstår att lösa.

6. AVSLUTNING

Det hör till recensioner baserade på oppositioner att anslaget blir kritiskt. Det är nu på sin plats att även framhålla avhandlingens många stora förtjänster. Ohlström har tagit sig an de förmodligen två svåraste bitarna i Rawls' rättviseteorin, nämligen principen om lika möjligheter och de sociala grunderna för självrespekt. Avhandlingen lämnar ett verkligt bidrag i och med att den inte bara

visar att Rawls var bekymrad över anseende utan också att Rawls egen lösning på problemet inte duger. Rawls obeaktad är det också utmärkt att ha belyst status ur rättviseperspektiv. Såvitt jag vet finns inte särskilt många försök att lyfta fram status eller anseende som en rättvisevaluta i sig, trots att det utan tvivel är ett viktigt ämne. Sammantaget kan sägas att detta är en avhandling som verkligen förtjänar att läsas. Den är dessutom lätt att läsa, eftersom Ohlström skriver väldigt bra engelska och i allmänhet är pedagogisk och klar i sina begreppsanalyser.

Med detta sagt finns ett antal saker som jag önskar att Ohlström kommer att ta tag i framöver. Jag har som framgått haft vissa svårigheter att förstå Ohlströms grundläggande normativa position. Ett mer distinkt, möjligen något mer träaktigt grepp skulle behövas här. I synnerhet vore det belysande om Ohlström kunde utmejsla sin position, såväl idealteoretiskt som icke-idealteoretiskt, i förhållande till luck egalitarianism.

Litteratur

- Anderson, Elizabeth, 1999. "What is the Point of Equality?", *Ethics* 109(2), s 287-337.
- Dworkin, Ronald, 2002. "Sovereign Virtue Revisited", *Ethics* 113(1), s 106-143.
- Frankfurt, Harry, 1971. "Freedom of the Will and the Concept of a Person", *Journal of Philosophy* 68(1), s 5-20.
- Marmot, Michael, 2004. *The Status Syndrome*. London: Bloomsbury.
- Rawls, John, 1999. *A Theory of Justice* (reviderad upplaga). Oxford: Oxford University Press.
- Segall, Shlomi, 2010. *Health, Luck, and Justice*. Princeton: Princeton University Press.
- Skinner, B.F., 2005 [1948]. *Walden Two*. Indianapolis: Hackett

Göran Duus-Otterström är docent i statsvetenskap vid Göteborgs universitet

E-post: goran.duus-otterstrom@pol.gu.se

Triantafillou, Peter, 2012. *New Forms of Governing: A Foucauldian Inspired Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Anmälan av Patrik Hall

Peter Triantafillou är professor i public policy and performance management vid Roskilde Universitetscenter. I sin nya bok *New forms of governing: A Foucauldian inspired analysis*, ger han en såväl lättfattlig introduktion till Michel Foucaults tänkande som en imponerande bred framställning av hälsopolitik, arbetsmarknadspolitik och utbildningspolitik i Danmark, Frankrike och Storbritannien utifrån Foucault-inspirerade analysverktyg. Och detta bara på 190 sidor text.

Den typ av Foucault-inspirerad analys som Triantafillou tar sig an är den internationellt alltmer flödande gren av samhällsvetenskaplig forskning – speciellt inom förvaltningspolitik – som ibland betecknas "governmentality" (Triantafillou använder sig dock relativt lite av just detta begrepp); ett perspektiv byggt på "den sene" Foucaults föreläsningar i Paris och vidareutvecklat av bland andra Rose & Miller (1992) och Dean (1999). "Governmentality" är annars ett intressant begrepp eftersom det för ihop den politiska maktens skapande av nya styrformer inom nya typer av områden ("governmentalization", vad Foucault ägnade sina historiska studier åt) med den nya styrningens subjekts- eller identitetsskapande karaktär ("governmentality").

Triantafillou föredrar att tala om "activation", det vill säga hur moderna styrformer, som Triantafillou med rätt eller orätt kallar "neo-liberala", försöker realisera ett slags självskapande "frihet" bland såväl medborgare som den offentliga sektorns organisationer, där den politiska makten ytterst är beroende av medborgares och organisationers ianspråktagande och aktiva nyttjande av denna frihet. Aktiveringens politik (jfr Dahlstedt 2009) riktas alltså inte bara mot medborgare som ska skapa sig själva och bli "fria" (via exempelvis jobbcaching inom arbets-

marknadssektorn, en sund livsstil inom hälsopolitiken och ett livslångt lärande inom utbildningspolitiken). Även byråkratin ska aktiveras, moderna styrformer tar "the agency of bureaucracies for granted" till skillnad från den weberianska modellen. Skolor, högskolor, sjukhus, arbetsförmedlingar och försäkringskassor ska också bli "fria" och aktiva subjekt som genom ständig förbättring av sin självstyrning ska uppnå en högre grad av excellens, något som mäts och utvärderas genom prestationsbaserade system på outputsidan. Den senare utvecklingslinjen har Dean (1999) betecknat som "the governmentalization of government".

Det finns en framträdande dubbelhet i de neoliberala styrformer som Triantafillou undersöker. Å ena sidan betonar de frihet, självstyrning och delegerat ansvar, men å andra sidan går det inte att räkna med att medborgare och offentliga organisationer i tillräckligt stor utsträckning realiserar sin frihet, styr sig själva och tar sitt ansvar. I stället måste friheten "tvingas" fram genom omfattande politiska åtgärder, långt ifrån den klassiska, ekonomiska liberalismens *laissez faire*. Det tydligaste exemplet på detta inom de politikområden som Triantafillou undersöker är arbetsmarknadspolitikerna i de tre länderna, där konstruktionen av "humankapital" och "anställningsbarhet" alltmer kommit att stå i centrum för en bred arsenal av politiska åtgärder – som i sig innefattar skapandet av en ny marknad för arbetsmarknadsåtgärder – inriktade på arbetskraftens "kvalitet" snarare än efterfrågan på arbetskraft. Men detta intresse för "folkmaterialiet" gör sig även gällande inom hälso- och utbildningspolitiken, med fokus på risk management, livslångt lärande och anställningsbarhet. Det är således en starkt styrd "frihet" som manas fram inom dessa styrformer, som enligt Triantafillou framvisar en remarkabel konvergens i Danmark, Storbritannien, och under senare år även i Frankrike.

I Foucaults efterföljd betonar Triantafillou kraftigt den akademiska kunskapens

betydelse för den nya synen på hur frihet ska manas fram. Ekonomi, governanceforskning inom statsvetenskap, och framför allt olika former av "psy-knowledge" (livslångt lärande, den lärande organisationen, olika former av motivationsmodeller som populariserats av konsultindustrin) utgör för honom analysobjekt, snarare än analysmedel. I enlighet med Foucaults makt/kunskapsanalys öppnar och/eller producerar dessa discipliner nya områden för politisk makt och intervention. Triantafillou är starkt kritisk till de nya styrformerna som till viss del utvecklar de totalitära drag som påminner om svunna tiders befolkningspolitik, men han formulerar samtidigt den angelägna frågan: hur går det att motsätta sig en form av politisk styrning som påstår sig stimulera de självständiga kapaciteterna hos dem som är berörda av ett problem? Ett svar är uppenbart: genom att fokusera på enskilda medborgares och enskilda offentliga organisationers självstyrning och prestationer bortser man samtidigt från strukturella förhållanden. I hur hög utsträckning individen och enskilda organisationer ska anses ansvariga för sina egna problem är ett område där den politiska pendeln verkligen svängt (tillbaka enligt min mening) under senare decennier. Triantafillou har här en berättigad kritik mot bland annat governance-perspektivet inom statsvetenskapen, måhända kontroversiellt i Roskilde som varit ett av de akademiska flaggskeppen för detta perspektiv, som har en tendens att gå maktens ärenden och inrikta sig på hur självstyrningen ska realiseras, snarare än att försöka problematisera själva grundperspektivet på självstyrning.

Tre kritiska frågor bör ställas till Triantafillous breda (och därmed med nödvändighet något ytliga) framställning. För det första: på vilket sätt tillför Foucault-inspirerade analysverktyg mervärde i en analys av de nya styrformerna? Triantafillous bok sönderfaller i två separata delar – en relativt omfattande genomgång av Foucaults tänkande kring och metoder för att analysera styrning, samt en empirisk beskrivning av tre politik-

områden i tre länder. Det sammanbindande kittet är Triantafillous undersökning av de kunskapsformer som möjliggjort de nya formerna av intervention och aktiveringspolitik. Men med undantag av den sedvanliga "OECD-berättelsen" (dvs de ekonomiska modeller som via OECD:s förmedling har fått status av officiella rekommendationer för public management i västvärlden) framgår det aldrig varför just dessa kunskapsformer, ibland tämligen esoteriska sådana såsom Luhmanns systemteori, nått en sådan status. Triantafillou lägger stark tonvikt vid Foucaults fokus på problematiseringar av mänskligt beteende, och en sådan form av, företrädesvis deskriptiv, analys fullföljs utan tvekan boken igenom. Men i slutänden lämnas författaren ändå med intrycket att en stor del av de empiriska beskrivningarna kunde ha gjorts utan det foucauldianska bygget, låt vara att detta bygge är osedvanligt lättillgängligt och befriat från begreppsinfation.

För det andra: hur uppnår de nya styrformerna effekt? Det finns en viss risk att det valda perspektivet gör att fokus läggs på positiv evidens för de nya styrformerna. I kapitlet om generella reformer inom offentliga organisationer undersöks olika former av aktiveringsprogram för att göra byråkratin mer autonom och självstyrande – detta återspeglar sig sedan även i kapitlen om de olika politikformerna. Här är det bara att hålla med om att det handlar om ett kvalitativt nytt sätt att se på byråkrati, men är det det enda? Jag vill mena att det också finns tendenser till mer rigid byråkrati, där nya aktiveringsprogram tenderar att omformas till regler och där byråkratisk "red tape" frodas i all välmåga (Hall 2012). Den nya självstyrningen avlöser inte nödvändigtvis andra styrningsformer, exempelvis weberiansk byråkrati, som för övrigt i den här boken, liksom inom mycken övrig kritisk forskning, tas för en reellt existerande historisk styrningsform snarare än en idealmodell. Triantafillou hade här haft nytta av en större inblick i mer nyanserad "postbyråkrati"-litteratur.

Det mest sofistikerade argumentet som Triantafillou har kring den nya styrningen är att utövandet av makt är beroende av de underlydandes frihet att styra sig själva. Makt utan frihet är snarast total dominans. Men man skulle ändå vilja fråga sig om detta säger oss något nytt om en specifikt modern styrning? I slutänden utövas den makt genom vilken de underlydande styr sig själva genom tvång: rökförbud (som ju har uppenbara likheter med de snart 100 år gamla alkoholförbudet), hot om att bli utan ersättning om man inte deltar i arbetsmarknadsåtgärder, indragna examinationsrätter om man inte underkastar sig utvärderingar, är exempel på åtgärder som Triantafillou nämner. Sammanfattningsvis: även om jag utan tvekan ger Triantafillou rätt i att modern makt i hög grad förlitar sig på självdisciplinering, kan jag inte se annat än att denna makt samtidigt förenar sig med mer påtagliga former av makt, och ställer mig därför frågan om inte förlitandet på självdisciplinering och självstyrning inom vissa, ofta relativt tydliga gränser, har varit utmärkande för västerländska samhällen under betydligt längre tid än vad Triantafillou tycks anta. Och då kan man fråga sig hur mycket "neoliberalism" egentligen har tillfört och vad som egentligen är nytt i det nya?

Detta leder över till den tredje frågan: varför har de nya styrformerna uppstått? Det enklaste svaret, om jag tolkar Triantafillou rätt, är via nya typer av problematiseringar. I inledningen går han i snabb följd igenom – och avfärdar lika raskt – tre kausala teorier: 1970-talets ekonomiska kris (och successiva kriser), nyliberal ideologi samt isomorfism/imitation. I stället förordar han synen att de nya styrformerna är konsekvensen av en speciell typ av problematiseringar i en specifik historisk situation med sin specifika konstellation av rationaliseringar och teknologier, och som måste analyseras därefter. Det som faller bort ur den Foucault-inspirerade analysen faller då också bort från det historiska synfältet. Det kan exempelvis röra sig om starka politiska intressen som velat delegera

besvärliga konflikter till medborgarna och de offentliga organisationerna själva, eller måhända ännu starkare ekonomiska intressen som velat flytta fokus från interventioner inom näringslivet och problematisera medborgarna och den offentliga sektorn i stället, och som dessutom haft möjlighet att tjäna en betydande slant på aktiveringens politik. Men den typen av aktörsbaserade förklaringar är bortdefinierade ur det valda perspektivet.

Sammanfattningsvis har Triantafillou givit en omfattande och insiktsfull beskrivning med "Foucault-glasögon" av ett antal centrala och aktuella politikområden under reform i tre olika länder. Men förklaringarna letar jag fortfarande efter.

Referenser:

- Dahlstedt, Magnus, 2009. *Aktiveringens politik: demokrati och medborgarskap för ett nytt millennium*. Malmö: Liber.
- Dean, Mitchell, 1999. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Hall, Patrik, 2012. *Managementbyråkrati: organisationspolitisk makt i svensk, offentlig förvaltning*. Malmö: Liber.
- Rose, Nikolas & Miller, Peter, 1992. "Political Power beyond the State: Problematics of Government", *British Journal of Sociology* 43(2), s 172–205.

Patrik Hall är docent i statsvetenskap och verksam vid Institutionen för globala studier, Malmö högskola.
E-post: patrik.hall@mah.se

**Prenumerera på Statsvetenskaplig tidskrift!
www.statsvetenskapligtidskrift.se**